

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Voor 't gewone leven ongeschikt. Een biografie van Clare Lennart
Petra, Teunissen

Citation

Petra, T. (2017, June 15). *Voor 't gewone leven ongeschikt. Een biografie van Clare Lennart*. In Orde Tekst & Advies, Barendrecht. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/49612>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/49612>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/49612> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Teunissen, Petra

Title: Voor 't gewone leven ongeschikt. Een biografie van Clare Lennart

Issue Date: 2017-06-15

‘Omdat alleen de liefde voor mij telt’

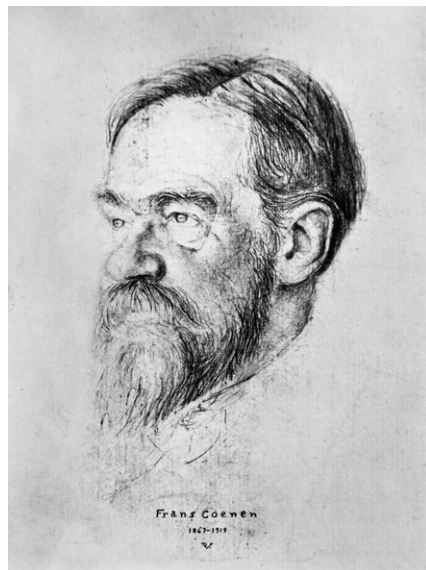
1932 – 1934

*Het is of automatisch de eigenschappen in me groeien, die de man, waar ik van houd, in me wenscht. [...] Ben ik zoo veelzijdig, omdat alleen de liefde voor mij telt? Daarvoor wil ik alles doen – alles laten.*¹

Clara wist niet veel meer van de zesenzestigjarige Frans Coenen dan dat hij kritieken en romans schreef. Ze had geen enkel boek van hem gelezen.² Op de Kweekschool keek ze vaak naar zijn portret in haar lesboek over Nederlandse Letterkunde, want Coenens ogen intrigeerden haar. Nooit had ze verwacht hem persoonlijk te ontmoeten. Frans Coenen en zijn collega's uit haar letterkundeboek leken haar 'volkomen ongenaakbaar' en onbenaderbaar.³

Frans Coenen

Frans Coenen was de zoon van Franciscus (Frans) Hendrikus Coenen, een componist, violist en conservatoriumdirecteur. Coenen junior was ook heel muzikaal en speelde viool. Hij was als kind niet gezond en leed aan astma. Later had hij langdurige depressies, die hij in zijn dagboeken nauwgezet beschreef.⁴ Volgens zijn vriend Henri Wiessing was de melancholieke Coenen 'moe geboren'.⁵ Coenen studeerde rechten en promoveerde in 1892 op het proefschrift *De Fransche wet ter bescherming van verwaarloosde en mishandelde kinderen*, waaruit duidelijk zijn sterke sociale bewogenheid spreekt. Hij was een geëngageerd socialist en is wel een 'provo avant la lettre' genoemd.⁶ Zijn proefschrift laat eveneens zijn literaire begaafdheid zien. Heel plastisch beschrijft hij daarin hoe de buurt reageert als een ontaarde vader door de politie wordt weggevoerd.⁷ Al snel ging Coenen ook fictie schrijven. Tussen 1892 en 1905 verschenen acht uiterst sombere romans en verhalenbundels. Zijn sterk

Frans Coenen. Tekening door onbekende uit het bezit van Clare Lennart. Collectie auteur.

naturalistische en realistische proza draagt loodzware titels als *Verveling* (1892) en *Bleeke levens* (1899), die bijna voor zich spreken.⁸ Coenens hoofdpersonen zijn meestal slappe, kleinburgerlijke mensen, die vegeteren op gevoelens van onlust en wrevel. *Zondagsrust* (1902) is bijvoorbeeld het trieste relaas van een rustdag in een klein gezin, doorgebracht in de sfeer van ruzie, drank en dreigende werkloosheid.⁹

Vanaf 1 mei 1895 tot zijn pensionering op 1 januari 1932 was Frans Coenen conservator van Museum Willet-Holthuysen aan de Amsterdamse Herengracht.¹⁰ De laatste bewoonster, Louisa Willet-Holthuysen, liet dit rijk ingerichte patriciërshuis, de collectie kunstvoorwerpen en een flinke som geld na aan de stad Amsterdam. Frans Coenen kreeg een jaar de tijd om de verandering van woonhuis tot museum in goede banen te leiden. In 1896 opende Museum Willet-Holthuysen zijn deuren. Het museum bood plaats aan een vaste collectie in een woonhuisambiance; pas na Coenens pensionering kwam er meer dynamiek en werden aanvullende objecten gekocht. Als conservator was Coenen geen onverdeeld succes. Hij had geen kunsthistorische of museale scholing en wist weinig van zeventiende-eeuwse grachtenhuizen. Waarschijnlijk had Coenen zijn benoeming te danken aan zijn vriend Vincent van Gogh, kunsthandelaar en neef van de schilder, met wie hij samenwerkte in *De Kroniek* van P.L. Tak. Ook Coenens catalogi van de boeken (1896) en van de kunstverzameling (1901) van de Willets worden een 'gemiste kans' genoemd. Zijn eigenzinnige aanpak was niet wetenschappelijk en grondig genoeg.¹¹ Hij had wel een duidelijke, sociaaldemocratische visie op het museum. In 1903 was Coenen één van de oprichters van de Vereniging Kunst aan het Volk, een organisatie die zich ten doel stelde 'kunst toegankelijk en genietelijk te maken voor de duizenden, die haar tot heden toe nog niet, òf maar nauwelijks, òf in een nadeelig surrogaat kenden.' Coenen zag in het museum een instrument om dit verenigingsdoel te verwezenlijken. Hij had zijn hoop gevestigd op geschoolde arbeiders en handwerkslieden. Zij konden in de bibliotheek boven studeren en in het museum beneden tot een groter 'schoonheidsbesef' komen.¹²

Dat ideaal bereikte Coenen nooit. Museum Willet-Holthuysen kreeg onder zijn bewind de reputatie van een museum waar nooit iemand kwam.¹³ Coenen had er echter in veel opzichten een ideale baan en niet alleen omdat hij gratis in het museum kon wonen. In Willets voormalige studeerkamer richtte hij een riante werkkamer in, die op Henri Wiessing een 'schilderachtig rommelige' indruk maakte.¹⁴ Daar ontving hij zijn vrienden en collega's, die hij trakteerde op geanimeerde koffiemaaltijden. Het conservatorschap was naar verhouding goed betaald, zeker voor een betrekking die geen fulltime inzet vereiste.¹⁵

Frans Coenen hield voldoende tijd over voor zijn artistieke en journalistieke bezigheden. Na 1906 publiceerde hij vrijwel geen belletrische meer. Wél werkte hij aan diverse studies, onder andere *Charles Dickens en de Romantiek* (1911) en *Studiën van de Tachtiger beweging* (1924). Zijn biograaf K.F. Proost vindt Frans Coenen 'geen groot kunstenaar, maar wel een merkwaardige figuur in onze letteren', die grote invloed had, vooral

door zijn enorme productie.¹⁶ Coenen schreef meer dan vierduizend tijdschriftartikelen en (toneel)recensies.¹⁷ Hij werkte o.a. mee aan *De Kroniek*, *De Groene* en *De Nieuwe Amsterdammer*. Bovendien was hij vanaf 1914 tot zijn dood redacteur van het maandblad *Groot Nederland*, waarin hij samenwerkte met Cyriel Buysse en Louis Couperus. Veel tijd besteedde hij ook aan het secretariaat van *Kunst aan het Volk*.

Frans Coenen stond bekend als een gezaghebbend en onpartijdig criticus. Hij had een scherpe, soms cynische pen. Clara vond zijn korte stukjes in *De Groene Amsterdammer* een schoolvoorbeeld van satire op zeer hoog niveau: ‘hoe scherp hij ook was, hij bleef ijzig, voor de tegenstander kwetsend beleefd. Hij verstond perfect de kunst een overdreven vormelijkheid als wapen te hanteren en daarmee de tegenstander in een lachwekkend licht te plaatsen.’¹⁸

Hoewel zijn kritieken gevreesd werden, had Coenen de reputatie een zachtvaardig en beminnelijk mens te zijn.¹⁹ Proost beschrijft hem als ‘een bekende Amsterdamse verschijning; men kon hem zien lopen door de straten, altijd gewapend met zijn paraplu, een teruggetrokken, in zichzelf gekeerde, beschroomde figuur; men kon hem aantreffen in cafés en op terrassen, in De Kring, zwaar filosoferend met zijn vrienden en kennissen; jarenlang kon men hem, altijd op zijn zelfde plaats, zien zitten als verslaggever bij de premières in de schouwburgen; hij bezocht alle concerten en schilderijtentoonstellingen.’²⁰

Frans Coenen was trouw in zijn vriendschappen en zeer behulpzaam voor zijn vrienden.²¹ Hij nam alle tijd om jonge auteurs in hun literaire ontwikkeling te helpen. In de jaren 1912-1914 zette hij zich bijvoorbeeld intensief in om de debuutroman *Willem Mertens' levenspiegel* van J. van Oudshoorn gepubliceerd te krijgen. Hij corrigeerde, tot op de punten en komma's, diens hele manuscript.²² Als *Groene*-hoofdredacteur Henri Wiessing te weinig kopij had, haastte hij zich naar Coenen in Museum Willet-Holthuysen. Dan draaide Coenen zuchtend zijn stoel een slag om en dook ‘in de brede kaken van zijn cilinderbureau’ om ter plekke een stuk voor Wiessing te schrijven.²³ Toen Wiessing, na zijn ontslag bij *De Groene*, de expliciet socialistische *Nieuwe Amsterdammer* (in de volksmond ‘de mosgroene’) oprichtte, ging Coenen met hem mee.

De ‘harem’ van Frans Coenen

Naar eigen zeggen bepaalden twee factoren Frans Coenens genegenheid voor mensen, met name voor vrouwen: ‘verteedering, bekommring, angstig meelij’ en zinnelijkheid.²⁴ Hij had vanaf 1893 een jarenlange knipperlichtrelatie met ‘Mientje’, een kelnerin.²⁵ In 1899 trouwde hij met Louise (Louki) Sophia Vischer, een ‘eenvoudig, liefhebbend, zorgzaam kind’. Hij woonde al vier jaar met haar samen en wilde door een wettig huwelijk voorkomen dat zij in een ‘ongelukkige positie’ terecht zou komen, mocht de relatie onverhoopt stranden.²⁶ Het huwelijk was echter geen succes, naar verluidt onder meer omdat Coenen absoluut geen kinderen wilde.²⁷ Hij noemde kinderen ‘poliepen’ en dacht

niet dat het plezier van een ‘schreeuwliedeling’ opwoog tegen de moeite.²⁸ Louise Coenen zou labiel geweest zijn en geleden hebben aan zenuwziektes.²⁹ De gezondheidstoestand van zijn echtgenote ontsloeg Coenen van de plicht in het museum te wonen. In 1906 liet hij een huis in Bussum bouwen, maar in de loop van de jaren twintig betrok hij zijn kamers in het Museum Willet-Holthuysen weer. Louise Coenen bleef in Bussum wonen met een huisgenote, Zuster van der Vies.³⁰ Ondanks hun vervreemding van elkaar zijn Frans en Louise Coenen nooit officieel gescheiden. Zij behielden een afstandelijke, maar ‘vriendelijke omgang’. Louise kwam af en toe van Bussum naar Amsterdam om met Frans thee te drinken.³¹

Frans Coenen omschreef zichzelf als ‘trouw noch monogaam’.³² Hij had veel vriendinnen en regeerde als een pasja over een ware harem. Zijn minnaressen koos Coenen niet zozeer uit vanwege een fraai uiterlijk. In tegenstelling tot zijn minder ontwikkelde echtgenote, hadden zijn vriendinnen wel een literaire of wetenschappelijke achtergrond. Juist die ‘dubbelheid’ bekoorde Coenen: ‘het dubbelspel, dat naar beide kanten ook geen spel is. En dat hebben naar mijn bevinding “intellectuele vrouwen” vóór bij de “lagere diersoorten”, dat zij van beide spelen weten en ertoe geneigd zijn.’³³

Coenens huwelijk strandde rond 1912 op een langdurige intieme relatie met de schrijfster Carry van Bruggen.³⁴ Hij correspondeerde frequent met haar en speelde een belangrijke rol in Van Bruggens filosofische vorming.³⁵ Ook praktisch en financieel steunde Coenen haar. Hij adviseerde haar bijvoorbeeld om haar lezingen (soms meer dan honderd per seizoen) uit te breiden met een serie voor een deftiger publiek in Bilthoven en Zeist. De – deels adellijke – relaties kwamen uit het adresboek van Carry van Bruggens vijftien jaar jongere vriendin Marie Anne Tellegen, dochter van de Amsterdamse burgemeester Jan Willem Cornelis Tellegen.³⁶

Haar ‘literaire herscholing’ van de Nederlandse elite was een financieel succes, maar Carry van Bruggen raakte haar minnaar kwijt aan haar vriendin. Rond 1917-1918 begon Frans Coenen een affaire met Marie Anne (Marian).³⁷ Het initiatief ging uit van de toen 51-jarige Coenen, die meer wilde zijn voor de rijzige 23-jarige rechtenstudente dan een ‘wijze oudere man’. Vanaf begin 1918 hadden ze een hartstochtelijke verhouding, die ze aanvankelijk voor Van Bruggen verborgen probeerden te houden. In hun uitvoerige correspondentie noemde Marian zich ‘het kind van Carry en Frans’. Om Carry van Bruggen te troosten zou Coenen een nieuwe liefde voor haar gearrangeerd hebben. Zijn vriend, de kunsthistoricus Adriaan (Aart) Pit, trouwde in 1920 met haar.³⁸

Frans Coenen en Marie Anne Tellegen zagen elkaar vaak en gingen ook samen op vakantie. Langzamerhand raakten meer mensen op de hoogte van hun verhouding en ze traden vaker als stel op. Tijdens Pinksteren 1930 maakten ze hun laatste reisje. Begin 1931 beëindigde Coenen hun gepassioneerde verhouding. Na dertien jaar ging hij verder met één van Marie Annes beste studievriendinnen, Agnes François, die hem ‘lichamelijk en geestelijk meer bevredigde’.³⁹ Marie Anne Tellegen had er veel verdriet van. Volgens

Coenen had zij kunnen weten of vermoeden dat hij 'relaties' had, maar had zij bewust haar ogen gesloten gehouden voor zijn promiscuïteit.⁴⁰

Agnes (A.C.) François maakte zich geen illusies over Coenens trouw. Zij was bij vlagen wel jaloers, maar volgens Coenen wist zij van zijn ontrouw. Zij: 'zou mij eigenlijk niet anders kunnen denken. 't Was, van zoo te zeggen, in den koop (van mij) inbegrepen en bewust tracht zij niets te beletten.'⁴¹ Agnes François volgde Tellegen op als Coenens vaste vriendin en werd wel 'mevrouw Coenen' genoemd.⁴² Zij sliep minstens vijf keer per week in Coenens flat op de Argonautenstraat in Amsterdam en maakte in de zomer wekenlange reizen met hem naar Zwitserland en Italië. Zij kende al Coenens oude en nieuwe vriendinnen en correspondeerde zelf met sommigen van hen.⁴³

Over Agnes François' leven is niet veel bekend. Zij studeerde net als Marie Anne Tellegen rond 1916 rechten in Utrecht, was lid van de Utrechtsche Vrouwelijke Studenten Vereniging (UVSV) en maakte samen met haar vriendin deel uit van de redactie van het studentenblad *Vox*.⁴⁴ Waarschijnlijk werkte ze als docente.⁴⁵ Zij kwam uit een gegoed milieu.⁴⁶ Coenen was gefascineerd door de 'woest tragische' historie van de ouders van Agnes François:

Een vroolijke, lichtlevende, vrouwenminnende officier, een verrijnd, talentvol, decadent meisje uit een 'verrot' geslacht. Zij stierf aan methyl-alcohol, doodgedronken, wel expres, omdat zij de ellende, de vernedering, de uitzichtloosheid van haar drankzuchtig geworden natuur niet meer verdragen kon. Het kind daartusschen, dat nooit vriendinnetjes mee naar huis bracht, doodangstig dat men merken zou, altijd bang hoe 't nu weer zijn zou, toch de moeder grenzenloos toegedaan en bemeeljdend. Dan de razende scènes tusschen man en vrouw, waarvan 't kind altijd maar spuwen, spuwen moest, vroeg oud, vroeg wit, toch heel vitaal, aan het atavisme ontkomen waarschijnlijk. Ook daarvan zou een bitter groot boek te schrijven zijn.⁴⁷

'Te helpen waar en zooveel ik kan'

Frans Coenens kennissen wisten van zijn voorkeur voor jonge vrouwen, die hem 'fris en jong hielden'. Ze noemden Coenen wel de 'ontrouwe trouwe': steeds waren nieuwe vriendinnen om hem heen. Hij hunkerde voortdurend naar iets anders, maar oude verhoudingen kon hij moeilijk helemaal verbreken.⁴⁸ In 1923 had hij nog steeds contact met zijn eerste liefde Mientje en hij stopte haar vaak geld toe. Coenen had kortere of langere vriendschappen met vrouwen uit de kunstenaarswereld als de voordrachtskustenaar Charlotte Köhler en de flamboyante danseres Willy van Aggelen oftewel La Romanita, die romans schreef onder het pseudoniem Taï Aagen-Moro.⁴⁹

Vriendschap, medelijden, erotiek en patronage waren bij Frans Coenen niet van elkaar te scheiden. Hij vroeg niet openlijk om seksuele gunsten in ruil voor een kruiwagen hier

of een cheque daar, maar als ze hem uit dankbaarheid werden aangeboden, zei hij geen nee. Bij voorkeur hielp Coenen (jonge) vrouwen met schrijfbambities op weg. Zo zou hij de schrijfsters Marianne Philips en Waldie van Eck bijgestaan hebben.⁵⁰ Een plaatsing in *Groot Nederland* of introductie bij collega-redacteuren van *De Nieuwe Groene* waren snel geregeld.⁵¹ Coenen zag het als zijn ambt in het leven 'te helpen waar en zooveel ik kan.'⁵²

Madelon Székely-Lulofs maakte in 1930 kennis met de hulpvaardigheid van Coenen. Zij overwoog contact te zoeken met Herman Robbers, de gezaghebbende redacteur van *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*. Haar tante Annie Adama van Scheltema vertelde echter dat Robbers als de strengste criticus van de Nederlandse literatuur gold. Zijn blad was voor haar niet beslist te hoog gegrepen. Na 'dat ijskoude bad' wendde Madelon zich 'als een begoten poedel' tot Frans Coenen, die haar met zijn 'heerlijke grafstem' aanmoedigde een verhaal over haar koloniale ervaringen te zenden naar zijn tijdschrift *Groot Nederland*, dat hij uiteraard plaatste.⁵³

Coenens bereidwilligheid om te helpen lijkt nogal willekeurig te zijn geweest. Niet alle vrouwen gunde hij een kans. Clara Eggink stuurde hem in 1928 haar eerste literaire proza met het verzoek het te plaatsen in *Groot Nederland*. Het duurde vrij lang voordat zij een antwoord kreeg, maar uiteindelijk ontving zij een uit een schrift gescheurd blaadje, waarop stond: 'Wat moet ik hiermee beginnen? F.C.'⁵⁴

In de literaire wereld van het interbellum was algemeen bekend dat Coenens deur altijd openstond voor jonge vrouwen. Hij maakte er geen geheim van, vertelde Henri Wiessing in een aardige anekdote uit 1918 over Coenens fameuze koffiemaaltijden:

'Dat is', riep Carry van Bruggen uit, 'de man, die de naam heeft de patroon te zijn van jonge schrijvers!' 'Zou', zei een mannenstem, 'hij soms de patroon zijn van de jonge schrijfsters?' Het gezicht van Coenen [...] veranderde onder het sympathiserende spotgelach steeds meer in dat van een oude Griekse sater. Hij zag zo graag, dat hij voor slecht werd aangezien! 'Het spijt mij wel', zei hij nog nagrinnikend, 'maar vindt jullie niet, dat er in deze wereld ook te veel wordt geschreven?'⁵⁵

Hoewel er dikwijls werd gegniffeld om Coenen, viel zijn patronage van jonge schrijfsters niet in de smaak bij collega-redacteuren. Jan Greshoff was bijvoorbeeld zeer gepikeerd dat Coenen zijn protegé Eva Raedt-de Canter, pseudoniem van Betty de Mooij, aan de functie van tweede secretaris van *Groot Nederland* had geholpen.⁵⁶ Zij schreef ook verhalen en kritieken in het maandblad. Eva Raedt-de Canter en Coenen werkten nauw samen; vaak schreef 'Betty' haar stukken voor *Groot Nederland* op Coenens zolderkamer. Coenen adviseerde haar bij het schrijven van haar romans, onder andere *Internaat* (1930). Ook met Eva/Betty had Coenen een seksuele verhouding, die waarschijnlijk eindigde toen zij een relatie aanging met Willem (Wim) Hendrik de Vries, met wie ze later trouwde.⁵⁷ Ze bleven wel bevriend en Coenen zocht haar geregeld op in Reeuwijk.⁵⁸

In Coenens 'harem' leidden de emoties doorgaans niet tot drama's. Hij had er grote handigheid in de zwerm dames om hem heen uit elkaars vaarwater te houden, meestal door volstrekt open en eerlijk te zijn over zijn levenswandel. Wat trok deze vrouwen aan in de openlijk promiscue Frans Coenen? Hoewel Menno ter Braak hem in 1932 'werkelijk een zeer frissche vent voor zijn 67 jaren' noemde, was Coenen met zijn lange gezicht en rossige puntbaard geen uitgesproken knappe man.⁵⁹ Hij was wél geestig en charmant, en gaf iedere vrouw het gevoel dat ze bijzonder was.⁶⁰ Bovenal wist hij vrouwen het idee te geven dat zij hem nodig hadden. Hij schreef aan Clara dat zijn succes bij jonge vrouwen pas kwam toen hij de middelbare leeftijd bereikte: 'Toen kwam er inderdaad wat meer zelfgevoel, maar tevens de verwondering, dat zij mij, zooveel ouder, begeerden en het besef, dat dit geslacht vooral den "ouderen vriend", symbool van wereldwijsheid en altruïsme, wilde, om zich ongehinderd te kunnen uiten en tegen op te zien. Of die "Vriend" aan dat ideaal kon beantwoorden, was dan van later zorg.'⁶¹

'Klaarblijkelijk wel een literator'

Clara Klaver was in het voorjaar van 1932 amper bekend met de (hoofdrol)spelers in literair Nederland. Zij kende Frans Coenens amoureuze reputatie niet toen zij hem benaderde. In haar 'algeheele uitputting' zocht ze simpelweg iemand die zich om haar bekommerde.⁶² Ze voelde zich eenzaam en stond open voor een wereldwijze 'oudere vriend', die haar kon adviseren over haar schrijfwerk. Frans Coenen reageerde gematigd positief op de eerste twee verhaaltjes die ze hem op 22 april 1932 stuurde, maar hij gaf haar hoop. Clara was, ook vanwege haar uitvoerige brieven, 'klaarblijkelijk wel een literator'.⁶³ Hij toonde zich heel behulpzaam. Clara mocht hem aanschrijven als 'ome Frans', of 'opa' of enkel 'Frans': 'Neem dus maar de rol van een 'nichtigje' aan. Ik heb er wel meer...'⁶⁴

Clara klampte zich vast aan de uitgestrekte hand van 'meneer Coenen': 'U is werkelijk een schat van een oom of vriend of wat dan ook. Er zijn heusch niet veel zoo. Tenminste ik ken ze niet.' Op een – voor de prille, zakelijke relatie – opmerkelijk vertrouwelijke, meisjesachtige toon vertelde ze Coenen over haar leven en haar wisselende stemmingen: 'Als je gaat redeneeren is het natuurlijk gek om ineens van alles en nog wat te gaan vertellen aan een meneer, die je zelfs nooit gezien hebt. Maar voor mijn gevoel is het heelemaal niet gek. Maar je twijfelt dan wel eens of de ander dat ook zoo aanvoelt. Dus ik mag hiervan schrijven, ook als er niet bepaalde zaken te behandelen zijn?''⁶⁵

Ze spraken af elkaar op zaterdagmiddag 28 mei te zien bij Clara thuis in Utrecht. Beiden probeerden overspannen verwachtingen te voorkomen. Clara attendeerde Coenen erop dat zij 'lang geen twintig jaar' was en 'meerdere rimpels van de vele zorgen' had. Hij waarschuwde dat hij een 'heel oude man' was, die zich hogelijk verheugde op de 'aanschouwing van Klaartje': 'Zal je een zomerjurk aan hebben zonder sjaal, als het niet koud is en je niet kleumt?''⁶⁶ Coenens onomwonden interesse voor haar uiterlijk maakte

Clara nerveus. Ze had nooit stalen zenuwen gehad, maar nu waren ze 'een beetje als de poesen': ze luisterden niet meer.⁶⁷ Van beide zijden viel het korte bezoek in goede aarde. Zodra Coenen de deur uit was, begon Clara direct aan een brief met alles wat ze nog vergeten had te vertellen.⁶⁸ Het belangrijkste was: 'Ik houd veel van u. Maar dat is heel echt en heel vast. Dat gaat ook nooit meer weg. Ik heb het wel een enkele keer meer gehad. Als kind wel voor iemand die je ineens door iets – een enkel woord soms maar – ik zou zeggen in het hart trof. Dat is veel lichter dan gewoon verliefdheid. Het gaat nooit over.'⁶⁹

Twee dagen later was Clara weer in mineur. Ze schreef Coenen met een zakelijke aanleiding, omdat ze haar verhaal retour had gekregen van *De Nieuwe Gids*. Wat haar echt dwars zat, was dat ze Wim dreigde kwijt te raken. Wims vrouw had een huis gehuurd in een andere buurt in de hoop dat Wim bij haar terug zou komen. Een frisse start, zonder burens die wisten dat hun huwelijk allang ter ziele was. Clara was bang dat Wim meeding in Susanna's wens de schijn te redden: 'God, toen ze trouwden kregen ze een slaapkamerameublement van haar ouders met een bed in een extra groote maat. Haar moeder was later ook zoo dik geworden. Als het dan met haar ook zoo ging, was het bed toch altijd groot genoeg. Leuk vooruitzicht als je trouwen gaat, niet? Hij kan dan nou weer in dat bed gaan slapen straks. Waarvoor heb ik nou alles gedaan? Waarom ga ik nou straks hemden en flanelen wasschen? Ach, ik ben niet eigenlijk boos. Hij zal ook wel niet anders kunnen. Ik ben ook niet jaloersch. Dat hoeft je op haar heusch niet te zijn. Maar hier alleen in dit huis? Hoe langer hoe meer alleen misschien? Ik weet het niet.'⁷⁰

Frans Coenen wist de oplossing wel. Allereerst moest Clara meer verhalen gaan schrijven en via hem krantenredacties bewerken. Bemoedigend schreef hij: 'Je hebt zeker een litteraire ader in je en waarom zou je daar dan niet wat aan verdienen, plattelijk gezegd?' Verder mocht ze hem schrijven zo vaak ze wilde en was hij bereid 'een soort van steun en toeverlaat' voor haar te zijn. Hij waarschuwde Clara wel dat er meer vrouwen steun van hem verwachtten en dat sommigen bitter teleurgesteld waren dat hij meerdere vriendinnen had. Toch wilde hij Clara graag helpen en haar eenzaamheid verlichten: 'En Clara, ik ben ook nog een man, en je ziet er heel goed uit, zij 't dan wat smalletjes. En ik wil heel graag wat met je vrijen, als jij dat wilt. Wil je wel... een enkele keer?''⁷¹

Clara ging direct op Coenens uitnodiging in: 'Lieve, ik wil wel, wil heel graag, zoo vaak jij wilt. En ik ben een makkelijke vrouw [...] ik maak geen scènes, je kunt altijd van me af, je kunt te allen tijde weer ome Frans worden, zij het dan bij uitzondering een lieve oom, wat vanzelf inhoudt, dat ik niet verwacht dat je trouw of monogaam zou zijn. Blijf alleen van mij ook een beetje houden, liefst een beetje veel dan en laat me van de rest niet teveel weten.' Ze vond Coenen een 'toovenaar' en dat was gevaarlijk omdat zij net vier jaar lang een 'gewone' man had: 'Toch geef ik wel om Wim, maar ik hou ook zoo veel van jou. Het schijnt elkaar niet uit te sluiten. Ik heb met de zedelijkheid nooit goed weg geweten.' Als Clara ook 'een beetje lief' voor Frans Coenen mocht zijn, durfde ze zijn

hulp wel te accepteren. Ze wilde hem vooral blijven schrijven: 'Ik mag wel alles zeggen hè? Ik hoef niet te doen, of ik vrolijk ben als ik het heelemaal niet ben. En dan ga je me toch niet vervelend vinden? Wat is dat rustig... iemand waar je gewoon tegen kunt zijn en die het altijd wel begrijpt.'⁷²

Vanaf de zomer van 1932 was Frans Coenen Clara's vertrouweling, haar praatpaal en uitlaatklep. Alles wat ze niet tegen Wim kon zeggen, zoals haar melancholie, vertrouwde ze Coenen toe. Ze bedelde bij haar tovenaars om briefjes om de 'dwaze angst' te bezweren dat er iets gebeuren zou, want ze kon 'aan goede dingen bijna niet meer geloven'. In de winter had ze zulke 'gekke angsten' gehad: 'Het is overgegaan toen jij zei, dat je bij me zou komen, als ik ziek werd. Dat was ineens zoo'n rust.'⁷³

Frans Coenen was ook Clara's minnaar. Op 16 juni en 14 juli kwam Coenen langs in Utrecht en toen bleef het niet bij praten. Clara ontpopte zich tot een hartstochtelijke minnares: 'Weet je wel, dat je me zoende, die eerste keer dat je toen zei: "nou niet sentimenteel worden" of zoiets. Ik durfde toen niet anders dan me flink tonen, maar ik verlangde vreeselijk dat je me meer zou zoenen en langer en heviger. Ik dacht niet, dat je het zou willen, en dat was een van de zaligste oogenblikken dat je later toch wou. Maar in het allereerste begin, in de eerste brieven, dacht ik niet aan het zoenen enzovoort. Wel dat ik je ontzettend lief vond.'⁷⁴ Haar vurigheid streefde weliswaar Coenens ijdelheid, maar hij leek ook geschrokken van de intense emoties die hij bij Clara losmaakte.⁷⁵ Hij had een nare ervaring gehad met een vriend die zich verdrong. Coenen voelde zich schuldig dat hij die vriend te weinig aandacht had gegeven omdat zijn vrouw Louise deze vriend niet kon verdragen. Vriendelijk, maar duidelijk, probeerde Coenen Clara's verwachtingen te temperen:

Als ik zie hoe hevig je bent en overgegeven, dan ben ik bang dat je ook met mij weer leed tegemoet gaat. Ik ben bang dat je te veel waarde vast legt in mij, Claartje, voor het betrekkelijk weinige dat ik terug kan geven. Want zoo is 't. Ik ben niet zoo heel levend meer en heb niet al te veel gevoel weg te schenken. Zal 't je genoeg zijn, wat ik geven kan? Ik wou wel, maar ik kan geen compleet minnaar voor je zijn, vrouwtje. Wel hartelijkheid en meelevens, troost en belangstelling heb ik te schenken en dit oneindig. Maar geen liefde, geen hartstocht zelfs, geen exclusieve gevoelens. Is Claartje daar tevreden mee? We zullen maar afwachten, doch ik vreeze zeer dat ook hier ontbering en leed haar deel zullen zijn.⁷⁶

Clara liet zich niet afschrikken door leed-in-de-toekomst. Na vier jaren met de nuchtere Wim liet ze zich een minnaar die wél belangstelling voor haar innerlijke leven had, niet meer ontnemen. Coenen was de 'grootte vriend die een paraplu boven me wil houden, als ik dan absoluut in de regen moet lopen.'⁷⁷ Het 'beetje' dat Coenen haar kon geven was voor haar heel veel. Daarom was ze ook zo bang het te verliezen. Als een briefje wat te

lang wegbleef, was ze direct bang dat haar nieuwe geluk haar weer ontglipte.⁷⁸

Bij Coenen voelde Clara zich vertrouwd en veilig, want ze mocht zijn 'kind' zijn. Zij had altijd mannen getroffen voor wie zij moest zorgen omdat die 'een beetje gehavend' uit een catastrofe kwamen zoals een mislukt huwelijk. Clara was altijd een goede kameraad voor deze mannen geweest, maar nu was het heerlijk dat Coenen eens lief voor haar was. Het kind in Clara, dat verlangde naar een beschermende 'cape', hoefde zich eindelijk niet meer groot te houden.⁷⁹

'Dat beetje gezelligheid'

Al snel kwam er een soort regelmaat in hun verhouding. Frans Coenen kwam meestal naar Utrecht, ongeveer een keer in de twee weken. Liever ging Clara naar Coenens Amsterdamse appartement, want daar hadden ze meer privacy. Dat kon maar zelden, want Coenen wilde Agnes François, die daar vaak was, niet kwetsen. Ze schreven elkaar twee tot vier keer in de week, meestal op vaste dagen. Clara keek erg uit naar Coenens brieven. Ze hielden haar op de been en ze droeg ze vaak bij zich als 'talisman'.⁸⁰ Voor Coenen waren haar brieven een 'bijna dagelijksche zachte streeling'.⁸¹

Ondertussen kwam Wim van den Boogaard nog vrijwel iedere dag naar de Rembrandtkade. Met de koppige eigengereidheid die haar indertijd voor Wim had doen kiezen, koos Clara nu voor een leven met Wim én Frans. 'Voor Wim was deze relatie zwaar te verteren. Ze hebben er wel over gekibbeld', schreef Eveline Klaver.⁸² Dat was een understatement. Al bij het tweede rendez-vous was Wim onverwachts in huis gekomen en hij had 'zoo ongeveer alles gezien en gehoord'. Tot Clara's verbazing had hij 'heusch verdriet' over haar ontrouw, schreef ze aan Frans: 'Wim kan nooit iets vooruit zien. Pas als hij voor het feit staat, weet hij hoe hij erop reageren zal en dat is vaak absoluut anders dan hij van tevoren gedacht heeft. Ik had gedacht, dat hij niet terug zou komen. De vorige keer, toen er niets was dan een ongemotiveerde verdenking, liep hij weg en wou zelfs niet met me praten. Nu kwam hij terug en was goed voor me en kookte pap en hilde en ik hilde nog veel harder. Liefste, daarmee wordt het tusschen ons niet goed, tusschen Wim en mij meen ik. Dat heeft met jou niets te maken, het is er alleen wat plotseling door tot uiting gekomen. Alleen, we denken wel goed van elkaar, Wim ook van mij, ondanks alles. Maar we kunnen het verdriet... voor een groot deel om elkaar... niet ontgaan.' Toen ze uitgehuld waren, spraken Wim en Clara af dat Wim bleef tot commensaal Hoogstraten weg was. Daarna zou Wim afscheid nemen van Clara en van de Rembrandtkade.⁸³

Het was nooit Coenens bedoeling Wim van den Boogaards plaats in te nemen. Omdat hij slechts 'een zeldzame gast' was, was Wim de 'dagelijksche noodduft', de 'onontbeerlijke gezelligheid' in huis en de man 'voor de bevrediging van Claartjes zinnen'. Coenen vond het zaak nuchter te blijven: 'geen sentimentaliteit en geen dramatiek'. Om Wims gevoelens bekommerde hij zich niet. Wim had Clara's ontrouw immers zelf veroorzaakt door haar te verwaarlozen? Clara moest Wim er maar van overtuigen dat hun liefdesverhouding

veranderd was in een vriendschap. Dan kon Wim gewoon blijven langskomen als een ‘dagelijksche compagnon, een gezellige huisgenoot’.⁸⁴ Het was een praktische gedachte: Wim was een vriendelijke klusjesman en kok in het pension, voor Clara’s ‘gemak en heil’. Frans zou ondertussen haar mentor, de liefhebbende oom blijven, een liefde die Clara moest ‘uitlijden’ tot ze financieel en mentaal sterker in haar schoenen stond.⁸⁵

Coenens opzet slaagde ten dele. Eind juli begon Wim, na de eerste schok, ‘wonderlijk gemakkelijk’ aan het denkbeeld te wennen dat het uit zou zijn met Clara.⁸⁶ Maar het bleek dat hij spioneerde en hij was ‘witwoedend’ toen hij Coenens amoureuze brieven vond. Hij dreigde zelfs met ‘schietwapenen’. Het bleef bij een heftige woordenwisseling en Clara en Wim verzoenden zich ‘voor de vorm’.⁸⁷ Eind oktober 1932 bereikten ze een modus vivendi en waren de betrekkingen ‘vredig en oppervlakkig vriendschappelijk’. Ze wilden allebei geen totale breuk, want ze waren ieder een onmisbaar deel van elkaars leven. Voor Clara was Wim een zorgzame kameraad met twee rechterhanden. Ze had hem ‘een paar uurtjes per dag’ nodig in het pension en om ‘de dagelijksche dingen zoo’n beetje mee te bepraten’.⁸⁸ Wim moest Clara’s affaire met Coenen wel aanvaarden om haar niet helemaal te verliezen. Anders zou hij ook zijn ‘thuis’ op de Rembrandtkade kwijtraken.⁸⁹ Bij Clara mocht hij net zo veel timmeren, roken, verven en rommelen als hij wilde. Niet onbelangrijk: bij Clara waren poezen. Van zijn vrouw mocht hij niets, zelfs geen huisdier houden.⁹⁰ Dus zwegen ze simpelweg over Frans Coenen. Wim hield zijn ogen dicht voor wat hem niet beviel en keek niet verder dan zijn neus lang was.⁹¹

Frans Coenen heeft Wim van den Boogaard waarschijnlijk nooit ontmoet. Hij deed uit de hoogte over de ‘simpele ziel’ met wie Clara het ‘tenminste maatschappelijk niet bar getroffen had’.⁹² Hij was blij dat haar relatie met Wim in rustiger vaarwater kwam: ‘Ook een huisdier is toch noodig voor den dagelijkschen praat en kan heel gezellig zijn.’⁹³ In zijn arrogantie ging Coenen soms te ver. Dan sprong Clara voor Wim in de bres: ‘Misschien zie je Wim toch een beetje zwart. Het lijkt nu maar zoo. [...] In zijn lichte kringetje is Wim heel aardig, ook niet verraderlijk. Zal bijvoorbeeld voor een jongste knechtje de schuld op zich nemen.’⁹⁴ Ook Wims ‘onbegrip’ lag genuanceerder dan Clara aanvankelijk deed voorkomen. Zo verklaarde ze opeens: ‘Het was ook niet, dat Wim me niet begreep, maar dat ik zoo heel niet op hem aan kan, dat hij zich bang liet maken door zijn vrouw en daarom alleen haar zin deed. Als hij naar haar terug was gegaan uit een of ander eerlijk gevoel zou ik het wel aanvaard hebben.’⁹⁵ Clara bleef benauwd dat Susanna’s jarenlange pesterijen uiteindelijk succes zouden hebben en dat ze Wim alsnog zou kwijtraken. Dat krenkte niet alleen haar ‘vrouwelijke ijdelheid’.⁹⁶ Ze was ook ‘doodelijk bang geworden op een of andere tijd weer alleen te staan. Ik kan het gewoon niet.’⁹⁷

De ridder met de harde handen

Uit Clara’s correspondentie met Frans Coenen is niet op te maken of Wim wist hoe hevig Clara’s seksuele relatie met Coenen was. In een aanval van jaloezie had Wim

een paar onschuldige reis-ansichten van Coenen verscheurd, maar ‘gelukkig’ had Clara Coenens toen brieven bij zich gedragen.⁹⁸ Coenen had namelijk de gewoonte om op iedere seksuele ontmoeting schriftelijk terug te kijken. Uit zijn expliciete beschrijvingen spreekt onmiskenbaar zijn voorkeur voor hardhandige seks. Al bij zijn allereerste poging tot gemeenschap, met een prostituee, kon hij zich niet ontladen en hij schreef in zijn dagboek: ‘Als ik haar had kunnen slaan!’⁹⁹ Het is zeer waarschijnlijk dat Frans Coenen in al zijn seksuele relaties dominant optrad. Marie Anne Tellegen wist hij vrij snel mee te trekken in een seksspel dat een sadomasochistisch karakter had en waarin zij zich aan hem onderwierp en hij haar kastijdde.¹⁰⁰ Ook Clara gaf zich direct over aan Coenens verlangen om haar te slaan. Al in juli 1932 schreef ze hem: ‘Klaartje is een onbevreesde jonkvrouw en durft zich zoo maar te wagen in de burcht van de ridder met de harde handen. Ze geeft zich op genade of ongenade aan hem over, want ze houdt nu eenmaal veel van hem, zelfs van zijn harde handen.’¹⁰¹

Coenen ranselde Clara bij iedere ontmoeting.¹⁰² Hij genoot van de ‘brandende teekens’ van zijn handen, het zweepje of het latje.¹⁰³ Dagen later had Clara nog blauwe plekken op de armen en zulke ‘venijnige’ tandafdrukken dat ze zich niet kon vertonen.¹⁰⁴ Coenen vond het ‘altezamen een curieuse sensatie van begeeren tot... vernietigens toe. Maar verder dan slagen, felle zweepslagen komt mijn vernielingszucht nooit. Het moet kinderlijk of slafelijk blijven. Maar een handeling die werkelijk de gaafheid van dat rose lichaam aantasten zou verlangde ik niet alleen nooit, maar ze zou me ook innigen afkeer geven. In zoover kan ik den markies de Sade nog geenszins benaderen.’¹⁰⁵ Hij hield zich alleen in met de roede omdat die zichtbare littekens op haar tere huid veroorzaakte die ‘compromittant’ zouden zijn: ‘Ze zouden denken dat je geslagen wordt.’¹⁰⁶

De ongelijkwaardige inzet van hun seksuele relatie was bepalend voor hun hele verhouding. Frans Coenen was de meester, Clara zijn onderdanige.¹⁰⁷ In rollenspelen leefden ze fantasieën uit, bijvoorbeeld over ‘de oom en het nichtje’ en de ‘pacha en de haremvrouw’. Clara was een ‘volmaakt gewillig “voorwerp” in de handen des werkmans’.¹⁰⁸ Marie Anne Tellegen omschreef de ‘gesteldheid’ van Frans Coenen om ‘slechts zwakte’ lief te hebben: ‘Hierin is hij zowel gevaarlijk voor zijn medemensen als een zegen voor wie door hem de zwakheid leert aanvaarden en nederig kan worden.’¹⁰⁹ Frans Coenen herkende in Clara’s brieven en tijdens hun eerste ontmoeting haar wankelmoedige karakter én haar neiging tot opstandigheid en rebellie. Hij zag dat ze sterke mensen om zich heen nodig had om overeind te blijven.¹¹⁰ De meester concludeerde: ‘Zij, die in ’t gewone leven vrij wat trots en onafhankelijkheid bezit en zelfstandigheid eischt, wil in de liefde gebroken, overheerscht, gedeemoedigd worden als een balsturig kind, dat zijn limiet zoekt.’¹¹¹

Clara gaf zich inderdaad radicaal en volkomen aan Coenen over. Ze verloor zich in een obsessieve liefde voor hem: ‘Ik weet niet of andere vrouwen geslagen willen worden. Dat weet jij beter. Maar Klaartje wil het soms wel... heel hevige... om zooveel als het

kan jouw Klaartje te zijn. Omdat het je schijnt voort te drijven, naar wat je bereiken wilt... niet meer zijn... weg zijn... in jou zijn.¹¹² In haar grenzeloze aanbidding wilde ze dat Coenen haar geheel in bezit nam en dat hij 'geen Klaartje meer overliet'.¹¹³ 'Zelfs als je me slaat, totdat ik bijna huilen moet, wil ik het nog graag. Omdat het me van jou maakt. En je weet het wel, hoe alles in me dat wil, heelemaal van jou zijn. [...] het is zoo moeilijk dan ook nog een eigen, afzonderlijk leven op gang te houden. Als je zoo jezelf verloren had in een liefde, zou je eigenlijk ook geen eten meer nodig moeten hebben en geen onderdak. Je zou er in ieder geval zoo nodig buiten moeten kunnen.'¹¹⁴ Haar gedrag én haar brieven versterkten Coenens dominantie: 'Dat onvoorwaardelijke, algeheel overgegevene verteedert mij maar werkt ook door zijn hulpeloosheid op mijn wreedheid.'¹¹⁵ Hij omschreef zijn wens om te slaan als: 'soms lust om te vernietigen of eigenlijk om jou tot mij te maken. Precies weet ik dat niet. Zooals 't van jou wel zal zijn om vernietigd te worden als apartheid en in mij op te gaan in de dronkenschap van pijn en overgave.'¹¹⁶

'Liefde is overgave'

Clara wist bij hun eerste ontmoeting niet dat Coenen zich tot een 'wrede pacha' zou ontpoppen.¹¹⁷ Of ze haar eigen grenzen overschreed in haar masochistische rol, is uit haar brieven aan Coenen niet goed op te maken. Als onderdanige schreef en zei ze uiteraard wat 'de meester' wilde horen, dat waren de spelregels. Alleen het vastbinden vond ze 'misschien even erg'.¹¹⁸ Ze betaalde de pijnlijke prijs voor Coenens aandacht voor het kind dat ze wilde zijn: 'Je hebt me heusch wel erg geslagen. Ik voel het nu. Maar als je me slaat, ben ik ook juist je kind, hè, en soms zou je er aan denken... hoe ik stil lag en bijna dood en je me ranselde en hoe ik je dan heel, heel lief had.'¹¹⁹

Ze schreef vooral lyrisch over Coenens tederheid ná de kastijdingen en over de 'gewone' seks. De liefde (bedrijven) hoorde voor Clara onlosmakelijk bij het leven: 'Het is je leven zelf.'¹²⁰ Ze keek met verbazing en soms een soort dedain neer op vrouwen die de zinnelijke liefde versmaadden: 'Als je het maar echt voelt, spontaan, als je maar beiden wilt, zonder verdere bijgedachten.'¹²¹ Voor Clara was de liefde overgave aan de ander, zowel geestelijk als lichamelijk. Seksualiteit en emotionele intimiteit waren onlosmakelijk verbonden:

Dat zinnelijke is deel van mijn leven... altijd. Op dezelfde manier, als je altijd zien en hooren en ruiken kunt. Het beteekent niet, dat ik steeds maar door vrijen moet, als er geen bijzondere aanleiding toe bestaat. Ik kan het zelfs lang niet doen. Maar als de aanleiding er is, kan ik het ook dadelijk wel. [...] En ik kan niet volkomen overgegeven vrijen met iemand, aan wie ik niet elke gedachte zou willen zeggen, zooals die in me opkwam. Het is, of lichaam en geest bij mij in elkaar overvloeien, zooals de onbedijkte rivier vloeit over de landen. Het is alles volkomen en volmaakt

eenvoudig, zoo gauw ik maar degene gevonden heb van wie ik heusch kan houden. [...] Liefde is overgave.¹²²

Clara wierp zich voor Frans Coenen op de knieën in een emotionele en erotische draaikolk van verafgoding en zelfvernederling. Ze aanbad hem letterlijk en figuurlijk.¹²³ Ze (be-)schreef hem dikwijls in religieuze termen als 'Zaligmaker' of als God-in-de man: 'Ik zou een offer willen brengen. [...] Ik zou alleen geen dieren willen offeren. Mijn mooiste jurk aan God geven? Het zou toch jammer zijn [...] waar het zoo twijfelachtig is, of God het offer wel naar waarde schat. Eigenlijk zou ik mijn offer ook aan jou willen geven.'¹²⁴

Zulke extatische metaforen gebruikte Clara alleen als ze gelukkig was, als ze haar liefde voor Frans Coenen bezong. Ze noemde haar leven met hem 'bijna heilig', omdat het geluk zo groot was.¹²⁵ In haar euforie kon haar symboliek bijbels worden: 'Als de liefde als een genade... als een dauw over uitgedroogde velden... over je komt, weet je meteen onfeilbaar zeker, is er geen twijfel of aarzeling meer in je, dat je geven moet al wat je te geven hebt... er kome van wat wil. Het is geen goedheid als je zoo van iemand houden kunt... enkel maar geluk... genade.'¹²⁶

In een bijna mystiek verlangen naar eenwording, naar het opheffen van zichzelf, schreef Clara soms over sterven van geluk: 'O liefste, je bent te lief. Ik zou ervan sterven moeten. [...] het is toch een vreemd en wonderlijk geheim. Want het is het beste van het leven, maar het keert zich tegelijk tegen het leven. Het is zoiets als de laatste etappe. Een leven aan de andere uiterste grens. Nog een stapje verder en het is niet meer mogelijk te leven. Voel je dat ooit zoo? Dat in dit groote geluk de dood... of ik weet echt niet wat... het onbekende, heel dicht nadert. Steeds meer denk ik: dit zal een eind aan mij maken. Ik weet niet hoe, maar dit is het laatste van het leven. Dat is dan goed.'¹²⁷

Dat Clara hem zag als 'Lieve God met recht op leven en dood' amuseerde Frans Coenen. Hij vond het verrukkelijk om aanbeden te worden. Maar dat Clara's behoefte aan eenwording zo grenzeloos was, vond hij een gevaarlijke 'doodsdrang'.¹²⁸ Over de grote wisselvalligheid van Clara's 'moods' maakte hij zich wel zorgen.¹²⁹ Herkende hij zijn eigen gevecht met de depressies uit zijn jeugd? Haar neerslachtigheid was soms zo heftig en langdurig dat hij vreesde dat ze het leven definitief de rug zou toekeren.¹³⁰ Clara had hem bovendien verteld over de zelfdoding van haar oom Jo Doyer en haar nichtje Marietje Doyer.¹³¹ Ze dacht zelf vaak na over de dood: 'ik moet soms toch zoo bang zijn, zoo radeloos bang. Er moest een stille, heel erg wijze dokter zijn, naar wie je toe kon gaan, als je liever niet meer leven wou. Het is niet moeilijk je over te geven... ik zou dat heel best kunnen. Ik zou de dood gewillig aan kunnen nemen, maar het is wel veel moeilijker jezelf de dood aan te doen. Zelfs als je liever niet meer leven wilt, geloof ik.' In dezelfde brief bezwoer ze Coenen dat hij niet bang hoefde te zijn dat ze zich echt van het leven zou beroven. Haar instinctieve liefde voor de groene aarde verhinderde de ultieme doodsdwang: 'Ik moet een voorvader of moeder gehad hebben, die het leven

redeloos lief had en die nog in me spookt en me tot leven dwingt, al zou het zijn tegen heug en meug.¹³²

Allemandshondje

Het grootste offer dat Clara voor haar ‘bezwaarlijke liefde’ bracht, was haar bescheiden rang in Coenens ‘harem’.¹³³ Als jongste en nieuweling legde ze het altijd af tegen de andere vriendinnen van Frans Coenen.¹³⁴ Frans Coenen hoopte dat Clara van Eva Raedt-de Canter kon leren hoe ze zich als schrijvende vrouw moest presenteren bij uitgevers. Een spontaan bezoek van Eva in januari 1933 verliep vriendschappelijk, maar volgende ontmoetingen hield Clara koppig af. Ze vond Betty ‘persoonlijk beslist aardig’, maar was té jaloers op Betty’s nauwe samenwerking met Coenen voor *Groot Nederland*.¹³⁵

De boeken en reisverslagen van Tai Aagen-Moro las Clara met grote interesse. Ze was nieuwsgierig naar de excentrieke schrijfster, die een deel van het huishouden voor Frans Coenen deed.¹³⁶ Clara had Tai wel eens willen zien: ‘Maar zonder dat ze mij zag. Als ik in Amsterdam woonde, ging ik vast eens wachten voor haar huis tot ze uitging. Ik zou zoo iemand uren kunnen bekijken, zonder haar verder te willen kennen. Ik maak dan zelf wel het verhaal, dat er voor mij bij hoort. Als ik haar kennen moest, zou ik me zoo kinderlijk gewoon voelen naast dat exotische en bang zijn.’¹³⁷

Agnes François ontmoette Clara nooit officieel, alleen een keer in het voorbijgaan bij Coenen thuis.¹³⁸ Zulke pijnlijke ontmoetingen probeerde Coenen daarna te voorkomen. Agnes maakte in 1934 een kleine ‘crisis’ door vanwege Coenens verhouding met Clara.¹³⁹ Coenen schermde Agnes François daarna nog meer af. Clara mocht hem alleen onpersoonlijke of kleine cadeaus geven en nam nooit bloemen mee, omdat die Agnes konden attenderen op hun ‘heimelijke festijnen’.¹⁴⁰ Hoewel ze haar best deed niet afgunstig te zijn op Agnes’ positie als favoriete, kreeg Clara’s zelfmedelijden soms de overhand. Dan was ze razend dat ze Coenen niet vaker mocht zien: ‘Mag ik het ook, als er eens iets heel ergs met me gebeurt en ik wacht altijd, tot Agnes is uitgegaan? Het lijkt zoo heerlijk naar je toe te kunnen gaan, als je je geen raad meer weet.’¹⁴¹ Coenen liet echter duidelijk merken dat Clara niet onaangekondigd naar Amsterdam mocht komen. Tijdens zijn wekenlange zomervakanties met Agnes mocht Clara hem zelfs niet (vaak) schrijven.

Voor Clara moest de liefde ‘totalitair’ zijn.¹⁴² Als ze het gevoel had dat ‘de ander’ daadwerkelijk veel van Frans Coenen hield en hem veel gaf, kon ze haar afgunst beteugelen. Agnes François kwam een heel eind.¹⁴³ Maar vrouwen die ‘gierig met zichzelf zijn’, die om aandacht en cadeaus van Coenen bedelden, zou ze kunnen ‘vermoorden’.¹⁴⁴ Waldie van Eck bijvoorbeeld, die ze ‘per se niet interessant’ wilde vinden.¹⁴⁵ Voor Liesje van der Hoek had Clara geen goed woord over.¹⁴⁶ Ze vond Liesje haar tegenpool en ‘pretentius en akelig coquet’.¹⁴⁷ Deze jonge vrouw schreef onder het pseudoniem E.S. kritieken in *Groot Nederland*. Clara vond deze stukjes helemaal niet goed en had haar liever, zoals Tai en Betty, ‘eerlijk’ willen bewonderen. Dan had ze Liesje meer gegund.¹⁴⁸ Coenen was de

steun en toeverlaat van Liesje en haar ‘moeke’, die voortdurend huisvestingsproblemen hadden.¹⁴⁹ Hij probeerde soms van het lastige stel af te komen.¹⁵⁰ Maar hij bezweek vaak voor Liesjes smeekbedes en schonk haar dan bijvoorbeeld vijftig gulden voor een (bont) mantel. Clara kon het niet uitstaan dat Coenen slappe knieën kreeg als Liesje een scène schopte.¹⁵¹ Ze misgunde haar niet de mantel, maar Coenens vertederding. Het leek haar of Coenen Clara’s dappere ‘zelfoverwinning’ niet zag, maar wél smolt voor Liesjes gebrek aan zelfbeheersing.¹⁵²

Altijd dreigde een nieuwe vrouw het wankel evenwicht tussen Coenens vriendinnen te verstoren. Want Frans Coenen bleef zeer licht ontvlambaar en verhulde zijn verliefdheden – nogal wreed – nooit voor Clara. Hij vulde een heel vel briefpapier met een ode aan ‘lieve winkeljuffrouwjes in het groen met zeer rode lippen’ bij wie hij een ‘wollen directoirebroekje’ voor Clara kocht.¹⁵³ Clara vond het helemaal niet prettig dat hij zulke flirts als het ware voor haar ‘filmde’.¹⁵⁴ Naast zijn vaste vriendinnen had Frans Coenen kortdurende verliefdheden. Zo was er vanaf de zomer van 1934 een ‘Jodinetje’ in zijn leven, dat zijn bescherming nodig had.¹⁵⁵ Clara vond dat Coenen al voldoende vriendinnen had en was bang dat hij alleen uit medelijden op de avances van dit Jodinetje inging: ‘Is er niet het gevaar, dat het veel onrust... veel bezwaarlijkheid voor ons allen brengt en haar tenslotte weinig gewin? Mag je voor een keer niet je eigen kinderen voor laten gaan?’¹⁵⁶

Clara kende echter de ‘naakte waarheid’ over Frans Coenen. Bijna trots schreef Coenen haar dat hij ‘volmaakt onbetrouwbaar’ was en dat hij zich veel sterker aangetrokken voelde tot ‘het vrouwelijke’ in het algemeen, dan tot de afhankelijkheid aan één vrouw: ‘Intusschen, aan één vrouw, als ik bij haar ben, lijfelijk of in gedachten, geef ik dan mijn heele zijn, gedachten en gevoel beide. Dat weet je wel. Als we samen zijn ben ik algeheel en alleen voor jou. Zonder bij- of achtergedachte. Maar verder moet je ’t daarmee maar doen. Een “allemandshondje”, zegt Agnes.’¹⁵⁷

Zoo’n bevroren gevoel van armoedigheid

Wat bezielde Clara om zich jarenlang te laten vernederen en mishandelen door een dertig jaar oudere man? Waarom maakte ze niet rechtsomkeert toen die aardige tijdschriftredacteur een ‘wolf in schaapskleeren’ bleek te zijn met een hele schaapskudde? Ook al profiteerde ze in zekere mate van Coenens invloed in literair Nederland, in hun relatie was de macht bijzonder ongelijk verdeeld. Het recalcitrante meisje dat zich niet had laten ‘vermorzelen’ op de Kweekschool, gaf zich nu volledig over aan een dominante meester, die haar zelf slechts ‘een beetje’ wilde geven. Ze kreeg minder tijd, aandacht en geld van Coenen dan de anderen vriendinnen.¹⁵⁸ Dat andere vriendinnen wel spontaan bij Coenen mochten aanbellen en zij niet, maakte Clara ‘hongerig’.¹⁵⁹ Het is waarschijnlijk dat Coenen deze vernederende restrictie, die Clara een ‘bevroren gevoel van armoedigheid’ gaf, strak handhaafde om haar hongriger te houden.¹⁶⁰

Coenen had niet verwacht dat zijn affaire met Clara langer dan een paar maanden zou duren. Vaak schreef hij dat Clara's liefde zou opdrogen als zij hem niet meer nodig had, als ze eenmaal haar weg had gevonden in de literaire jungle. Maar het liep anders omdat Clara zich met haar radicale opvatting van de liefde totaal aan hem overgaf en hij zich niet meer terug durfde te trekken uit angst voor haar mentale gezondheid.¹⁶¹ Bovendien prikkelden Clara's overgave en onderworpenheid zijn dominantie. Coenen gaf Clara net genoeg brokjes genegenheid om haar slaafs en verliefd te houden. Af en toe een nachtje in Utrecht of een zeldzame overnachting in Amsterdam. Drie keer per week een brief vol tederheden en wellustige complimenten. Een interessant gesprek over boeken. Een hoedje of een brief naar een uitgever. Zo voedde hij Clara's sterke behoefte aan aandacht en zijn eigen seksuele behoeften.

Clara was niet alleen obsessief verliefd op Frans Coenen. Naast mentor, minnaar en meester was hij de vaderfiguur die Luite Klaver nooit voor zijn oudste dochter geweest was: bemoedigend, stimulerend, beschermend én overheersend. Tegen Coenen, vier jaar ouder dan Luite Klaver, kon Clara opkijken, terwijl ze over Klaver juist vaak kritisch was. Ze voelde zich door 'ome' Frans beschermd en gekoesterd. Zélf, of juist, als hij haar sloeg. Ze kon zich niet herinneren zich als kind ooit klein en afhankelijk, veilig en beschermd te hebben gevoeld. Voor het eerst beleefde ze de 'heerlijke' ervaring iemands kind te zijn. Ze ervoer haar verlangen Frans te vereren, wijs en knap te vinden als kinderlijk. Vroeger had ze 'geen echt goede held' kunnen vinden, 'alleen in boeken'.¹⁶² Coenen beschreef hun relatie in soortgelijke termen: 'Zoo zijn er de minnaar en de vader ineen en vele vrouwen begeeren dat, die door hun echten vader overigens nooit zoo vaderlijk en kinderlijk behandeld zijn.'¹⁶³ Clara had in Frans Coenen eindelijk een man gevonden bij wie ze helemaal kind mocht zijn. Daarvoor nam ze genoegen met haar vernederende positie en liet ze zich slaan. Ze was zich bewust van deze 'afwijkende overtuigingen' en stelde – half ernstig, half spottend – voor een krantenartikel te schrijven met de kop: 'Ik houd zoo van harems'.¹⁶⁴

'Dat kleurloze leven'

In die zin 'Ik houd zoo van harems' klinkt Clara's baldadigheid door. Het 'opstandige kind' liet zich namelijk niet helemaal door Frans Coenen ringeloren. Ze bleef het bed delen met Wim van den Boogaard. In april 1934 constateerde Coenen zelf verbaasd dat hij 'gansch en al Wims bestaan vergeten was. En zijn zeer intieme betrekkingen tot jou en het overspel, dat je met hem bedrijft en nu bijna tot een katastroof had gevoerd. Het is duidelijk dat dit mij een zwaren schok moest geven, mij die altijd aan jouw echtelijken trouw geloofd had!'¹⁶⁵ Onder Coenens ironie lagen jaloezie en dominantie. Clara voelde zich in ieder geval geroepen om uit te leggen dat zij zich niet ontrouw voelde: Frans was de liefde van haar droomleven. Maar ze had nu eenmaal een pension om geld te verdienen en Wim was de praktische pijler die de 'lege dagen' staande hield: 'Liefde

staat er heelemaal buiten. Hij hoort bij dat andere leven, dat ik toch moet blijven voeren. Daar doorheen gaat mijn leven met jou en ze zijn als twee vloeistoffen, die zich nooit kunnen vermengen. Maar ik moet dat andere, mij vreemde, kleurloze leven behouden. Ik kan het niet laten verdampen, omdat ik dan enkel anderen tot last zou zijn, als ik geen geld meer verdiende. Als Wim weg was, zou ik het meer voelen. Er zou een evenwicht verloren gaan.'¹⁶⁶

Wim was in het pension niet alleen praktisch onmisbaar, maar hij functioneerde ook als bliksemafleider als er spanningen waren. Zo had Wim er slag van om met de 'hinderlijk lastige' Hoogstraten om te gaan, die vanaf april 1932 op de Rembrandtkade woonde. Zijn laconieke onverstoortbaarheid zorgde ervoor dat Clara ook kon lachen om de nukken van deze 'Groot-Machtige'. Ze beschreef aan Coenen een typische scène met Hoogstraten, die zowel het verteltalent van de toekomstige columniste laat zien als haar (financieel) benarde positie als pensionhoudster:

Van de week speelde zich het drama van de borstrok af. Als volgt: ik kom 's morgens boven met het ontbijtblad en stuit op het portaal op meneer Hoogstraten himself, gekleed in een keurig Jaeger-ensemble met een ingezeept gezicht, dat hij voort gaat steeds heviger in te zepen en een hoed op het hoofd – hij zet namelijk zoo gauw hij uit bed stapt zijn hoed op uit angst voor tocht. Ik schrik niet, want ik ken hem langzamerhand in ieder denkbaar negligé. Hij beschouwt het portaal als een aanhang van zijn slaapkamer.

'Zoo', zegt hij. Ik durf dan niet goedemorgen te zeggen, dat klinkt zoo pedagogisch. Ik mompel ook maar zoo iets als 'zoo'.

'Het is warm hè', zegt hij en zeept steeds door.

'Ja', zeg ik, 'nogal'.

'Het zal nog wel warmer worden hè.'

'Alle kans op', zeg ik.

'Ik weet niet of ik mijn borstrok uit zal laten', zegt hij bezwaard en schudt schuim om zich heen.

'O', zeg ik vaagjes, want ik beseft nog niet ten volle de gewichtigheid van het probleem.

'Want anders laat ik mijn borstrok altijd pas met juni uit.'

Toen werd ik gemeen. Ik dacht eraan dat hij de vorige dag almaar om een nieuwe deken gezeurd had. Hij wou per se een witte deken met rode strepen hebben. Geen van mijn dekens kan genade vinden in zijn oog. Ze waren te dik of te dun of de kleur stond hem niet aan. Om een of andere duistere reden moest het een witte deken met rode strepen zijn. Die witte deken met rode strepen had me slapelooze uren bezorgd, want dekens zijn duur. Ik werd dus gemeen en zei: 'Ik zou het niet doen. Ik geloof, dat er onweer in de lucht zit.'

Hij zuchtte: ‘Het is wel gevaarlijk hè. Rot, zulk warm weer zoo vroeg in het jaar.’ ‘Vreselijk gevaarlijk’, zei ik.

Hij keek me argwanend aan. Ik verwachtte ieder oogenblik de gewetensvraag: ‘Hebt u uw borstrok dan niet uitgelaten?’ Maar hij zei niets. Hij keek alleen maar of hij door mijn jurk heen zou kijken en zuchtte diep en liet eindelijk de weg vrij. Later toen hij wegging, zei ik tegen Wim: ‘Ga eens hooren hoe het met de borstrok is afgeloopen’. En daar begon het weer:

‘Zoo zoo’, zegt hij, ‘warm!’

‘Zoo’, zegt Wim, ‘ja warm!’

‘Ik heb mijn borstrok toch maar aangehouden.’

‘Ik ook’, liegt Wim.

‘Ik houd mijn borstrok altijd tot juni aan.’

Ik hield mijn hart vast, dat Wim zou zeggen: ‘Ik tot augustus.’ Maar hij beweerde ernstig: ‘Ik ook.’ Toen ging hij met een bezwaard gezicht. Het was gloeiend. Maar ‘s middags kwam hij thuis, absoluut revolutionair. Hij vloekte er zelfs van: ‘Verdomme! Ik ga mijn borstrok uittrekken.’ Natuurlijk had hij iedere kennis gevraagd: ‘Heb jij je borstrok al uitgelaten?’ En allicht waren deze kennissen minder gemeen dan ik. Wellicht hadden ze er ook minder reden toe. Zoo was het drama van de borstrok en vandaag heeft hij hem weer aangetrokken en op de eerste warme dag voor juni kunnen we dus een herhaling verwachten.¹⁶⁷

Hooghartige zelfbewustheid

Een belangrijk aspect van Coenens dominantie was zijn ‘heropvoeding’ van Clara tot een zelfstandige, elegante vrouw. ‘Wees een Onafhankelijke Vrouw, die zelf haar plaats in de wereld bezet en handhaaft’, beval hij haar in december 1934.¹⁶⁸ Net als professor Higgins uit Shaws toneelstuk *Pygmalion* probeerde Frans Coenen zijn ‘Eliza Doolittle’ om te toveren tot een wereldwijze, modern geklede vrouw. Dat was geen gemakkelijke opgave. De tengere Clara had niet de vereiste ‘vrouwelijke vormen’ voor de mode van de jaren dertig en in haar zachte haar bleven kunstmatige krullen niet zitten.¹⁶⁹ Door het geldgebrek hing er vooral (te korte) kleding uit de jaren twintig in haar kast.¹⁷⁰ Wim van den Boogaard vond zijn Clara altijd ‘lief’ genoeg, wat ze ook aantrok, maar voor de verwende Frans Coenen wilde Clara graag mooi en elegant zijn: ‘Juist omdat het beeldschone en jonge meisje voor jou een romantische illusie is, zou ik zoo graag die illusie waarmaken.’¹⁷¹

Al vanaf hun eerste ontmoeting liet Frans Coenen merken dat Clara niet zijn ‘ideaal van schoonheid’ was.¹⁷² Lelijk was ze nu ook weer niet: ‘Je bent niet “mooi” in den Amerikaansche film-zin, maar je hebt een curieus karakteristiek gezicht dat ongelooflijk variabel is.’¹⁷³ Hij vond haar vooral te tener.¹⁷⁴ Ze moest steviger worden, om esthetische redenen en om haar ‘uithoudingsvermogen in bed’, maar ook omdat hij zich zorgen

maakte om haar gezondheid.¹⁷⁵ Clara was inderdaad mager. In de winter van 1933 viel ze flauw van de kou.¹⁷⁶ Coenen was bang dat haar ‘verwaarlozing’ zich fysiek of psychisch zou wreken.¹⁷⁷ Voortdurend droeg hij haar op meer te eten. Door ‘krachtvoedsel’ als melk, eieren en staal moest ze sterker worden, meer bloed maken. Coenen wilde het wel betalen: ‘Want ik heb er niet ’t kleinste voordeel van als je krachtig bent en uithoudend.’¹⁷⁸

Dus probeerde Clara ijverig minder smalletjes te worden. Ze at ‘met ware heldenmoed’ pap, waar ze niet van hield, kocht het versterkende poeder Ovomaltine en snoepte van de druiven van een huurder.¹⁷⁹ Ze hield Coenen nauwkeurig op de hoogte van de aankoop van een half ons ham en een stukje kaas voor zichzelf.¹⁸⁰ Fruit en groente waren duur en stonden, vooral ’s winters, niet altijd op haar menu. Als ze niet mee kon eten met de huurders, verwaarloosde ze zichzelf. Dan leefde ze op een ‘half-hongerkuur’ van ‘slap, slecht gebakken brood met wat melk’ en ging haar weerstand achteruit.¹⁸¹ Ze bleef mager en dus onzeker: ‘Je zult me toch nog wel lief vinden hè, ook al val ik weer een paar pond af. Ik weeg nu nog 113... maar met mijn wintermantel.’¹⁸²

Coenen heerste ook over Clara’s garderobe. Hij gaf haar kleding of geld om iets nieuws te kopen.¹⁸³ Als sinterklaascadeau kocht hij zoals vermeld lingerie voor haar.¹⁸⁴ Over elk kledingstuk overlegde ze met Coenen. Hij had kijk op damesmode en adviseerde over kleuren, stoffen, modellen en prijzen.¹⁸⁵ Vooral als Clara een zakelijke ontmoeting had, luisterde haar toilet nauw. Na een bezoek aan uitgeverij Van Holkema & Warendorf prees Coenen haar: ‘Maar lieverd, je zag er, gegeven den regendag, heel goed en correct uit. Precies zooals paste bij je omstandigheden voorzoover zij die kenden.’¹⁸⁶ Dat ‘masker’ prikkelde hem ook wel: ‘Jij bent in een oogenblik getransformeerd van een spiernaakt vrouwtje [...] tot ongeveer een dame en niemand zou vermoeden, dat onder dit stemmig blauwe kleed zulke rood gestriemde billen zich verbergen. Ik geloof ’t soms zelf niet meer, want het gezicht ignoreert alles in hooghartige zelfbewustheid.’¹⁸⁷

Ondanks Coenens hulp was iedere kledingaankoop een klein drama. Na de aanschaf van een mantel had Clara hoofdpijn van de spanning en moest thuis op de divan bijkomen.¹⁸⁸ Ze werd angstig in een paskamer met aan drie zijden grote spiegels: “‘Ik” kwam van overal op “Ik” af. Ik moest bijna vluchten voor zoo veel spiegelbeelden. Stel je voor, dat je uit angst voor je spiegelbeeld in het niets verdween en dat alleen deze spiegelbeelden dan nog over waren. Ze doen werkelijk, of ze het wel zonder je zouden kunnen, zooals de schaduw in Andersens sprookje. Die was ook zoo arrogant.’¹⁸⁹ Uit schuwheid koos Clara dan ook bij voorkeur hoedjes waaronder ze zich kon verstoppen: ‘Als er niemand meer tegen me zegt, dat ik wel lief ben, krijg ik onmiddellijk precies datzelfde gevoel me niet te kunnen laten zien.’¹⁹⁰

Als een kledingstuk onverhoopt niet Coenens goedkeuring kreeg, was Clara ontroostbaar. Zijn afwijzing van een nieuwe shawl zorgde voor een hysterische huilbui. Kritiek op haar uiterlijk was onverdraaglijk, vooral van hem. Clara had eigenlijk nooit vertrouwen in haar voorkomen gehad, ook niet toen ze heel jong was. Het is aannemelijk

dat de pesterijen in Epe over haar sproeten en afgedragen kleding Clara's bestaande overgevoeligheid voor kritiek verergerd hebben. Dat maakte haar kwetsbaar voor afwijzing en tegelijk 'verslaafd' aan complimenten: 'Als ik voel, dat jij me lief vindt, is het of ik plotseling bloeien ga als een door de zon gekoesterde bloem. Er komt dan zoo'n zalige blijheid in mij, ik voel me zoo heelemaal een ander wezen, dat ik wel haast een ander gezicht moet krijgen. Maar vaak ben ik angstig en denk dat je kritisch naar me kijkt en precies alles ziet wat leelijk is.'¹⁹¹ Uit pure angst verborg Clara haar onzekerheid en emotionele littekens achter een gereserveerde, afstandelijke houding als ze reisde of in onbekend gezelschap was.¹⁹² Met dat 'masker' oogde ze net zo arrogant als de schaduw uit Andersens sprookje.

Belangstellingen fokken

Frans Coenen bemoeide zich ook intensief met Clara's intellectuele vorming, van klassieke muziek tot Bijbelkennis en politiek.¹⁹³ Kranten moest ze lezen, óók het buitenlands nieuws. Daar had ze echter helemaal geen interesse voor. Tegen beter weten in zette Coenen door: hij wilde dat ze buiten haar gekoesterde droomwereld trad, dat ze belangstellingen zou 'fokken'.¹⁹⁴ Hij schreef haar bijvoorbeeld uitvoerig over zijn bezoek aan de Wereldtentoonstelling in Brussel van 1935: 'al interesseert "de wereld" je ook maar matig of heelemaal niet. Intusschen kan je er toch niet je van af maken. Het is als met vele Joden, die hun leven lang niet gemerkt hadden, dat ze ook nog tot het Jodendom hoorden. Tot Hitler kwam.'¹⁹⁵ Coenen was zelf zeer goed op de hoogte van de internationale politiek en zette zich zowel met de pen als met daden in voor communisten en gevluchte Duitse Joden.¹⁹⁶ In 1933 had hij een vervolgd communist in huis en hij maakte plannen om naar Rusland te reizen.¹⁹⁷ Hij was voorzitter van het 'Nederlandsch Comité van kunstenaars en intellectuelen'.¹⁹⁸ Clara kon een voorbeeld nemen aan Eva Raedt-de Canter, vond Coenen: 'Je zoudt heel goed een goede revolutionnair kunnen zijn als je in het midden van den strijd raakte. Dan heeft juist alles en iedereen je nodig en is het doel eigenlijk bijzaak. Ik zie 't nu ook aan Betty, die plotseling middelpunt voor vele jonge communisten is geworden enkel om de practische reden dat zij hen voedt en huisvest.'¹⁹⁹

Clara miste de energie van Eva Raedt-de Canter voor zulke goede werken. Zij had nooit een 'sterke drang' gehad de maatschappelijke positie van minderbedeelden daadwerkelijk te verbeteren. Ze had wel interesse voor individuele gevallen en kon 'ontroerd' zijn door hun verhalen en het vertrouwen dat ze haar gaven, maar liet het aan anderen over systematisch te strijden voor meer welstand.²⁰⁰ Diepgaande interesse voor maatschappelijke kwesties kreeg Clara niet. Coenen legde zich hierbij neer, ze hoefde geen tweede Betty te worden.²⁰¹

Coenens vorming van Clara op literair gebied was wel succesvol. Zij bespraken, zowel vis à vis als in hun correspondentie, talloze boeken. Clara las minstens drie boeken in

de week, zowel recent verschenen literatuur als West-Europese klassiekers. Coenen las uiteraard ook heel veel voor zijn werk als criticus. Ze inspireerden elkaar. Clara was al behoorlijk belezen voor ze Coenen ontmoette, ook al noemde ze haar letterkundige kennis een 'raar rommelbroodje': 'Ik ken bijvoorbeeld nauwelijks Goethe, heel weinig van Shakespeare, niets van al die oude Franschen, behalve dan zoo'n beetje uit de schoolbloemlezing. Multatuli niet behoorlijk, Zola nauwelijks en ik zou het heusch allemaal wel willen lezen.'²⁰²

Coenen was vaak verrast door haar lectuur. Ze deelden bijvoorbeeld een voorkeur voor het werk van Frits Hopman.²⁰³ Clara had diens werk tijdens de Eerste Wereldoorlog gelezen en noemde hem 'ten onrechte bijna vergeten'.²⁰⁴ Ook verdiepte Coenen haar kennis van en liefde voor de romans van Charles Dickens. Hij leende Clara zijn exemplaren van Dickens (pas als Agnes ze uit had) en van de Franse naturalisten. Ze had zelden geld om nieuwe boeken te kopen, maar kocht vijftien boeken voor vijf cent per stuk uit een oude leesbibliotheek: 'een heeleboel Dickens is erbij, *Great Expectations* en *A tale of two cities* en *Christmas Stories* en *Dombey* en verder Thackeray en Zola en *Jane Eyre*, dat ik vroeger eens heel mooi vond.'²⁰⁵ Hun gesprekken over boeken verrukten Clara: 'Heel mooie boeken zijn toch ook een groot geluk hè? Wel even groot haast als poesen.'²⁰⁶

Aanvankelijk schreef Coenen haar veel over poëzie en citeerde hij onder andere strofes van Boutens.²⁰⁷ Clara hield vooral van Gorter en Rilke. Poëzie las ze heel sensitief: 'Ik houd wel van sommige gedichten. Het is ermee bijna als met de zinnelijke liefde. Ik kan geen gedichten lezen met mijn verstand. Ik moet het zoo maar mooi vinden en dan zou ik het ook als een kind van een jaar of 15 - 16 al mooi gevonden hebben. Ik hoef het niet eens precies te begrijpen. Maar als ik dat gevoel – het is werkelijk een soort verliefd zijn – niet dadelijk heb, zeggen ze me ook niets.'²⁰⁸

Over romans had Clara een afgewogener oordeel. Op Coenens advies las ze met plezier naturalistische romans als *Van de koele meren des doods* van Frederik van Eeden en *Een nagelaten bekentenis* van Marcellus Emants. Ze was veel kritischer over de moderne romans van Menno ter Braak, vooral over diens *Dr. Dumay verliest*, dat ze 'cerebraal' vond. Hoewel Clara maar drie jaar ouder was dan Ter Braak, beschouwde ze hem als iemand van een hele generatie jonger. Al in de eerste maanden van hun relatie schreef ze aan Coenen: 'Gelukkig dat je niet vindt, dat ik al te gekke dingen zeg, als ik zoo eens praat over een boek. Maar deze "toon aangevende" kritiekschrijvende jongeren van heden. Als ze al eens wat anders schrijven dan kritiek, maakt het de indruk of ze het met veel moeite uit zich moeten persen. Als je een uitgedroogde citroen flink knijpt, komen er nog wel een paar druppeltjes uit. Ze hebben toch eigenlijk zoo weinig te zeggen. *Hampton Court* nou bijvoorbeeld. Ik vond het een raar boek, zoo koud en gevoelloos. Of er een wiskundige bezig is geweest, die bovendien zijn vak nog niet verstaat en op het laatste de boel door elkaar haspelt. En het idee is toch wel fascinerend. Voor wie het wel kan, zou er vast iets moois van te maken zijn.'²⁰⁹ Coenen antwoordde: 'Wij moeten veel over litteratuur praten

en jij zult er nooit gekke dingen van zeggen. Ook nu weer; je hebt volmaakt gelijk, dat deze “jongens” droog en dor zijn, juist goed genoeg voor het cerebraal werk der essays. Verhandelingen heet dat in goed Hollandsch, degelijk en... altijd 't zelfde.’²¹⁰

Coenen was geïntrigeerd door het werk van de Britse D.H. Lawrence en liet Clara *Lady Chatterley's lover* lezen.²¹¹ Ook vroeg hij haar oordeel over Lawrence's *The virgin and the gipsy*. Zorgvuldig schreef ze haar visie op.²¹² *Women in love* maakte haar ‘heel boos’: ‘Deze afschuwelijke mensen! Ze schrijven “ik” met 10 hoofdletters. Alles draait om dat ontzettend belangrijke “ik”, dat vooral en vooral niet het minste of geringste duwtje mag krijgen. De vrouwen zijn heelemaal onuitstaanbaar. [...] deze walgelijk zelfingenomen ikken. Ze hebben net geen greintje goedheid... menschenliefde... medelijden. Ik zou mijn voet op ze willen zetten en ze vertrappen. Dat is ook niet erg menschlievend, hè? Maar die afschuwelijke arrogantie. Ze voelen zich Übermensen, omdat ze Untermensen zijn. Ik zou medelijden met ze hebben, als ze niet zoo prat gingen op hun tekort. Waarom toch vond Marianne [Tellegen] dit zoo mooi? Dat moet je me eens vertellen, als je komt.’²¹³

Clara was geboeid door Coenens verhalen over Marie Anne Tellegen. Ze had haar gevreesd als de ‘personificatie van het mondaine raffinement’. Maar toen ze in de krant een foto van de sober geklede Tellegen zag, schreef ze spottend: ‘dat ze op een zolderkamer gehouden zou willen worden en in een harem haar ideaal zou zien, geloof ik toch niet.’ In tegenstelling tot haar moeder had Clara niets op met Tellegens inzet voor de vrouwenkwestie: ‘Ze zegt verschrikkelijke dingen over de vrouw. De vrouw moet zooveel. Onder andere in deze barre tijden zich hartstochtelijk bemoeien met de politiek.’²¹⁴

Boeken voor je schrijven is liefhebben langs een omweg

Het allerbelangrijkste dat Clara moest doen voor Frans Coenen was schrijven. Streng schreef hij haar: ‘ik zal je niet loslaten of vrijgeven op het punt van verhalen schrijven, als er maar iets mee te verdienen valt. Dat je dit niet doet, is zuiver luiheid des geestes waaraan met vaste hand een eind gemaakt moet worden. Altijd... als er iets mee te verdienen valt.’²¹⁵ Onvermoeibaar droeg hij de dromende Clara op een financieel onafhankelijke schrijfster te worden. Dat was de ‘auteursmakelaar avant la lettre’ bij Carry van Bruggen en bij Eva Raedt-de Canter ook gelukt.²¹⁶ Tijdgebrek vond Coenen larie. Clara moest gewoon beginnen: ‘zonder aan stijl of taal te denken of aan mij te denken. Je hoeft geen werkelijkheden na te vertellen, maar je kunt wel in de roes van het schrijven “vondsten” doen [...] die je verrukken. Het is alleen maar nodig “er in te zijn”, in algeheele overgave je verbeeldingen te volgen. Jij schrijft niet zoals Betty, maar wel zoals Carry, geloof ik, die uit haar verleden visies schreef en nooit uit haar directe zinsbelevingen.’²¹⁷

Clara reageerde soms opstandig op zulke brieven, want ze vond een boek of verhaal schrijven ‘eigenlijk al verraad’ aan haar geloof in de verbeelding.²¹⁸ Maar mede door de

voortdurende aansporing van Coenen lukte het haar inderdaad om haar werk te publiceren. Ze begon met haar oudere verhalen, die gebaseerd waren op haar belevenissen in De Stapel en Olst. Voor een verhaal als ‘Driekoningen op school’ putte ze direct uit haar eigen ervaring als onderwijzeres.²¹⁹ Tragische gebeurtenissen op de kleine dorpen inspireerden haar eveneens. Het verhaal van een jong meisje, dat in een diepe kolk sprong omdat haar vrijer niets meer van haar weten wilde, werkte ze uit in ‘De braven’.²²⁰ Het is een grimmig relaas over Hilletje Beekhof geworden, waarin Clara de dorpse, christelijke moraal te kijk zet: ‘De moeders vertellen hun kinderen, als ze ondeugend zijn, wel Hilletjes geschiedenis. Hoe God haar voor haar zonde gestraft, getekend heeft. En de kinderen vrezden God zeer, wat ook is zoals het zijn moet. 's Avonds in de donkere bedsteden beven ze voor deze God der wrake, die de mensen zich naar hún beeld geschapen hebben.’ Deze verhalen bleken lastig te verkopen.²²¹ Voor luchtiger verhalen over typisch vrouwelijke onderwerpen was de markt groter.²²²

Clara beschreef het proces van ‘verhalen bedenken’ als het kaartspel patience: ‘Ik houd er altijd wel zoo'n stuk of drie gaande, heele romans soms, waaraan ik dan langzaam en nauwkeurig verder spin. Heel uitgewerkt, alsof ik ze wezenlijk op moest schrijven, totdat ik bijvoorbeeld een volgende dag en soms zelfs maanden later, het weer voor mezelf kan opzeggen. Als ik me er even toe zet het op te schrijven, ontglipt het me vaak totaal door de traagheid van het schrijven. Het zijn geen verhalen over mezelf. Ik sta er heelemaal buiten en ga al naar mijn stemming dan eens aan het één, dan eens aan het ander voort. Soms valt er een weg als had ik daar volmaakt mee afgedaan als met een geschreven boek, soms wordt er plotseling een nieuw geboren.’²²³

Voortdurend gestimuleerd door Frans Coenen – ‘ik ben wel actief – je moet me een beetje prijzen’ – schreef Clara zoveel mogelijk nieuwe verhalen daadwerkelijk op.²²⁴ Vanaf de zomer van 1933 kwam ze op stoom. Ze schreef impressies van haar persoonlijke belevenissen, zoals het journalistieke ‘Van Pool tot Pool’, dat *De Rotterdammer* in oktober 1934 opnam en waar ze f12,50 mee verdiende.²²⁵ Ze begon overal kopij in te zien. Een angstige ervaring in de trein belandde in ‘Tussen Rotterdam en Gouda’.²²⁶ Het bezoek van een groep snaterende variétémeisjes die een kamer zochten, beschreef ze in ‘Ungarisch’.²²⁷ Als ze een goede bui had, ging het schrijven beter: ‘Ik schreef van vreugde een Short Story. In een paar uur geschreven en getikt en al. Ik meen: de vreugde gaf me energie.’²²⁸ In december hadden de tijdschriften extra kopij nodig en Clara bleek een talent voor kerstverhalen te hebben. Zo nam de *Wereldkroniek* ‘Lichtglans’ op.²²⁹

Clara schreef zelfs een keer letterlijk voor brood: een ‘opstel over broodbakken’ voor een wedstrijd van bakkerijketen De Korenschoof. De prijzen waren vijftientig, tien of vijf gulden, taart en bruine broden. P.H. Ritter zat met twee andere redacteurs van Utrechtse dagbladen in de jury.²³⁰ Frans Coenen vond dat een goed idee, een ‘oefening in journalistieke schrijfsels, die je voor later gebruiken kunt’.²³¹ Clara had gehoopt op een taart, maar won tien gulden, waarvan ze f4,90 uitgaf aan een degelijk paar zwarte schoenen.²³²

Een doolhof

Frans Coenen gaf haar veel handige adviezen, bijvoorbeeld om journalistieke ‘stukjes’ in voorraad te schrijven. Hij had wel een blad op het oog en zou daar eens gaan praten.²³³ Bijna wekelijks gaf hij tips voor de juiste kranten en tijdschriften voor haar verhalen: ‘Waarom zou je naar het *NRC* en het *Handelsblad* en ook het *Vaderland* niet weer een feuilleton sturen? Heeft het *UD* geen feuilleton? Op den duur kan je misschien aan *De Groene* ook wel [iets] kwijt, als Van Dam weg is. En *Ons Tijdschrift* in Weesp? Je moet je wennen overal zoo wat rond te hooren, er blijft hier en daar wel iets hangen.’²³⁴ Coenen fungeerde soms als intermediair tussen Clara en (bevriende) redacteurs. Clara stuurde hem haar kopij, voorzien van een stapeltje ‘geachte redacties’, een onpersoonlijk begeleidend schrijven. Coenen keek dan voor welk tijdschrift het verhaal hem geschikt leek en stuurde het met een aanbeveling naar de redacteur van dienst. Maar Coenen, berucht slordig, las niet altijd alles wat ze stuurde en raakte haar verhalen soms kwijt.²³⁵ Dan wist hij niet meer welk verhaal hij naar welke redactie had gestuurd en raakte Clara ook het overzicht kwijt:

Liefste, nu moet ik nog even over zaken schrijven. Ik kreeg van ‘Ons eigen tijdschrift’ een verhaal terug met een waarderend briefje, dat al of niet gemeend kan zijn. Hij had de schets met groote belangstelling gelezen, maar wegens plaatsgebrek was het onmogelijk bijdragen van zoo groote omvang op te nemen. Alleen korte stukjes. Zal ik hem oogenblikkelijk het verhaaltje van het kind met de kaplaarzen sturen? Dat is heel kort en bovendien over een kind. Dat trekt misschien. Het is niet wat ik jou wou laten lezen. Maar nu is dat verhaal dat ik terugkreeg ‘Eva’. Niet zooals jij zei ‘Lydia’ en ineens is me een licht opgegaan. Jij hebt ook nog iets gestuurd aan *Morks magazijn*. En als ik me niet heel erg vergis was dat ‘Het baronesje’, maar wat dan aan *De Stem* en wat aan *Nederland*? Het is een doolhof gelijk.²³⁶

Toen Clara meer ervaring kreeg, nam ze het heft in handen. Ze overlegde wel met Coenen, maar trok haar eigen plan en stuurde zelf haar verhalen op. Dat was goedkoper en praktischer: ‘ik heb een verhaaltje, een werkelijk bijna romantisch verhaaltje met maar een sprankje ironie. Ik heb er me altijd voor gegeneerd om het aan iemand te laten lezen. Zal ik dat Robbers eens sturen? Misschien is het hem een lichtstraal in deze duistere tijden [...]. Hij schreef me toch indertijd zeer vriendelijk ‘stuurt u nog eens wat. U kunt het zeker.’²³⁷ In maart 1934 nam Herman Robbers van *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* haar ‘Schets in pastel’ aan, als Clara het tenminste goed vond dat hij er hier en daar iets in corrigeerde.²³⁸ Hij plaatste het pas in het januarinummer van 1935.²³⁹ Tot haar verbazing kreeg ze wel vijf, in linnen gebonden, overdrukken: ‘Zal ik erop reageren, door een ander verhaal te schrijven, “De nachtmerrie”, waar de vijf overdrukken om me heen komen spoken, en het aan Robbers sturen? Ik ben altijd al zoo ontsteld, als ik mijn

eigen schrijfsels eenmaal gedrukt zie. Ik vind ze dan zoo gênant onbetekenend. En nu vijfmaal!’²⁴⁰

Of een blad ‘letterkundig’ georiënteerd was of de lezers pretentieloos verstrooide bood, maakte Clara aanvankelijk niet uit. Ze stuurde haar geesteskinderen net zo gemakkelijk naar *De Telegraaf*, waar ze een hekel aan had, als naar het sociaal-humanistische *De Stem*, dat ze graag las.²⁴¹ Ze stuurde verhalen naar dagbladen in Rotterdam, Amsterdam en Utrecht.²⁴² Ook deed ze pogingen bij geïllustreerde bladen zoals de *Wereldkroniek*, *Morks' Magazijn* en *Ons Eigen Tijdschrift*, dat gratis te verkrijgen was via coupons op de Van Houten (chocolade)producten.²⁴³ In de editie van februari 1935 van *Ons Eigen Tijdschrift* publiceerde ze het verhaal ‘Een man’, een hoofdstuk uit het manuscript van haar meisjesboek *Veronica Valckenier*. Het leverde Clara de ‘nieuwe sensatie’ op illustraties bij haar werk te zien.²⁴⁴ Ook de geïllustreerde kioskbladen *Oké*, *Astra* en *Nova* namen verhalen van Clara op.²⁴⁵ ‘Eva’ en ‘Het wonder’ brachten elk twintig gulden op. Ze moest ‘Het pleintje van de duizend wonderen’ tot haar spijt inkorten, maar ze kreeg er vijftien gulden voor.²⁴⁶ Bij het meer literaire *Nederland* bleef ze het ook proberen, ook al hadden ze ‘Lydia’ geweigerd: ‘dat was misschien wel onzedelijk, ongeschikt voor de huiskamer. Ik heb wel nettere en mijn eerste verhaaltje namen ze wel indertijd.’²⁴⁷

Toen Clara de markt beter leerde kennen, keek ze kritischer. De vrouwenpagina van *De Groene* vond ze bijvoorbeeld ‘een schande voor de vrouw. Als je dan een vrouwenpagina wilt, zou ik zeggen, geef dan de specifieke vrouwelijke geest. Het een beetje grillige, onberekenbare, charmerende. Maar wat heb je aan een vrouwenpagina, die niet anders dan een verwaterde mannenpagina is?’²⁴⁸ Naar *De Telegraaf* stuurde ze een schetsje over ‘een mannetje in de kruidenierswinkel’, want dat leek haar ‘onschuldig en geschikt’.²⁴⁹ ‘Lili en de windhond’ werd afgewezen door *De Telegraaf*. Clara was er al een beetje bang voor geweest: ‘Je mag in geen geval luchtig en spottend zijn. Sentimenteel of avontuurlijk of banaal-grappig is toch de eisch.’²⁵⁰ Ontmoedigd schreef ze: ‘Als die kranten nu maar een beetje minder raadselachtig waren. Ik geloof toch, dat je je best moet doen zoo slecht mogelijk te schrijven, als je succes wilt hebben.’²⁵¹ Ze paste het verhaal aan en schrapte ‘de lieve, maar onbereikbare vriend’.²⁵² Coenen zorgde er vervolgens voor dat ‘Lili en de windhond’ in november 1935 in *De Groene* werd gepubliceerd.²⁵³

Dwaze verhaaltjes

Ondanks de publicaties bleef Clara onzeker over de waarde van haar werk.²⁵⁴ Tekenend voor Clara’s gebrek aan zelfvertrouwen is het vrij consequente gebruik van het diminutief ‘verhaaltjes’, ook voor teksten van novelle-achtige omvang. Haar verhalen werden nooit zo als ze ze had willen schrijven: ‘Als ik probeer te schrijven wat ik heelemaal niet voel, wat heelemaal niet leeft in me, word ik zoo onhandig en stuntelig als een schoolkind. En als ik me laat gaan, is er niets mee te verdienen en mooi vind ik het dan ook nog niet.’²⁵⁵

Ze bedacht een nieuwe bron van inspiratie: ‘Zou ik niet verhaaltjes kunnen schrijven

voor die kranten zonder mij geweld aan te doen? Als ik nu eens kinderherinneringen schreef, zoo maar, zooals ze in mij leven. Zouden die dan niet in kranten kunnen komen? Van de Vlaamsche reus bijvoorbeeld, je weet wel dat groote konijn. Van het griezelige, duistere kroegje als een tovenaarschool met die beangstigende lucht van drank, die je aan gevaar deed denken, waar Vurens, de meesterknecht, ons mee naartoe nam en prikkellimonade te drinken gaf. [...] En van het paard en van zooveel. Ik zou dat veel liever doen dan steeds maar van die dwaze verhaaltjes verzinnen, die me heelemaal niet schelen kunnen.²⁵⁶ ‘Vurens’ schreef ze inderdaad en ook ‘De Vlaamsche reus’, dat ze naar *Ons Eigen Tijdschrift* stuurde.²⁵⁷

Af en toe namen redacteuren de moeite om commentaar te geven op haar werk, zoals Dirk Coster van *De Stem*. Hij stuurde haar een sprookje terug met een vriendelijk briefje dat er ‘ettelijke alleraardigste fragmenten’ in voorkwamen, maar dat het soms een beetje kunstmatig werd: ‘Wat het kunstmatige betreft, heeft hij wel gelijk, geloof ik. Ik had gedeeltelijk tenminste iets heel anders in mijn hoofd en ben er wel erg aan het opkalefateren geweest. Hij had het toch wel mogen opnemen, vanwege de alleraardigste fragmenten, maar enfin.’²⁵⁸

Het leuren met verhalen was duur, ingewikkeld en tijdrovend. Het verzenden van een verhaal kostte minstens dertig cent porto, net zoveel als drie bossen bloemen. Alle kopij schreef Clara over in schoonschrift, zodat de redacteuren hun ogen niet zo hoefden in te spannen. De begeleidende briefjes kostten haar altijd veel hoofdbrekens.²⁵⁹ Een schrijfmachine bleek onmisbaar om haar werk aan de man te brengen. In het voorjaar van 1934 leerde Clara typen op de machine van een student die bij haar op kamers woonde. Ze vertelde niet dat ze liever haar eigen verhalen typte dan zijn dictaten.²⁶⁰ Een paar keer huurde ze een machine, maar dat was relatief kostbaar.²⁶¹ Uiteindelijk kocht ze in maart 1935 een schrijfmachine voor dertig gulden, een grote investering, maar zonder typemachine kon ze geen nieuw geld verdienen.²⁶² Toen *De Haagsche Post* in december 1934 een stukje accepteerde, was ze ervan overtuigd dat enkel en alleen het nette typewerk voor dat succes had gezorgd.²⁶³

Hoewel Clara blij was met het geld dat ze met haar werk verdiende, schreef ze vooral voor Coenen. Als hij maar tevreden en trots was. Alleen Coenens complimenten konden haar uit haar lethargie halen en haar ‘braaf’ aan het werk zetten.²⁶⁴ Het ideaal van een ‘vrij huis’ voor hen beiden lokte haar aan, maar ze wilde vooral schrijven omdat hij haar dat graag zag doen: ‘Wil ik ook schrijven, zomaar... omdat ik schrijven wil? Ik geloof niet, dat ik het doen zou, als jij er niet was en als ik geld genoeg had, om net te kunnen leven. Nee, als niemand me aanmoedigde en ik had geen geld nodig, zou ik het zeker niet doen. Toch vind ik het heel vaak niet naar... zolang ik er mee bezig ben. Wel daarna.’²⁶⁵

‘Boeken voor je schrijven is liefhebben langs een omweg’, verzekerde Clara aan Coenen.²⁶⁶ Ze was hem intens dankbaar voor zijn inspiratie, voor zijn begeleiding, voor zijn aandacht. Dat wilde ze ‘terugbetalen’ met een mooie roman of een commercieel

interessant verhaal: ‘Je hebt me zoo wonderlijk rijk gemaakt. En er is zooveel in mij opgebloeid, dat vroeger maar zoo’n beetje in de schaduw voortwoekerde. Ik wil nu deze nieuwe schatten zoo graag deelen met jou. [...] Gek hè, dat ik toch nog nooit heelemaal laten kan te denken, dat ik meer zou doen, als ik je huis mocht schoonmaken. Dat zou ik goed doen, zie je. En schrijven doe je voor je eigen gevoel nooit goed.’²⁶⁷

Zoals veel auteurs twijfelde Clara vaak aan haar eigen werk. Soms had ze het gevoel dat een passage lukte, dan weer ervoer ze haar teksten als gebrekkig en ‘stumperig’. Ze borrelde over van inspiratie en ‘speelsheid’.²⁶⁸ Dan zag ze haar verhalen als het ware ‘gebeuren’. Als ze die gebeurtenissen ging verwoorden, voelde ze zich echter machteloos en onhandig.²⁶⁹ Als Coenen (fundamentele) kritiek had, reageerde Clara soms bijzonder gekwetst. Ze schreef immers niet voor zichzelf of uit eerzucht, maar uit een soort ‘dwanggevoel’ dat ze – tegen beter weten in – iets bijzonders moest doen voor hém.²⁷⁰ Juist omdat Clara vrijwel uitsluitend voor Coenen schreef, voelde ze zich persoonlijk afgewezen als hij haar werk niet goed genoeg vond. Vooral als ze iets van haar droomleven had laten zien, zoals in het sprookje ‘Het meisje met de pinksterbloemen’.²⁷¹ Coenen vond dit verhaaltje slecht: net zo ‘gekunsteld’ als de sprookjes van Henriette van Eyk.²⁷² In-verdrietig schreef Clara een brief van drie kantjes: ‘Ik wou iets van blijheid zeggen, iets dat ik nu ontdekt had, en mijn heele leven nog nooit gekend en waar ik zoo innig blij mee was. Ik deed het zoo onhandig, dat niemand er iets van begrijpen kon, zelfs jij niet. En nu voel ik me zoo ondraaglijk vernederd, niet alleen uiterlijk, maar ook innerlijk bespottelijk. [...] Het is net, of ik naakt sta, terwijl je al wat er mal aan me is aanwijst. [...] Het is net, of ik schor zong, maar in mezelf iets heel moois hoorde.’²⁷³

Familie en kennissen

Naast het schrijven van de verhalen, besteedde Clara veel tijd aan haar correspondentie met Coenen. Ze schreef minstens drie brieven van vier tot zes kantjes per week. Als ze niet schreef, voor het huishouden zorgde of een afspraak met Frans Coenen had, lag Clara te lezen of te mijmeren op de divan. Ze ging hoogst zelden uit. In haar grijze leven van alledag had ze geen intieme vriendinnen en nauwelijks kennissen.²⁷⁴ Wim van den Boogaard was vrijwel de enige bezoeker op de Rembrandtkade. Zo’n zeven jaar na haar radicale keuze voor Wim leefde Clara nog steeds relatief geïsoleerd. Ze had weinig behoefte aan sociale contacten: ‘ik ben wel vriendelijk en ik luister wel en ik wil me wel moeite voor ze geven en dingen doen, die ik heelemaal niet verplicht ben te doen... maar mijn hart is in dat alles niet.’ Haar hart was voor Coenen en voor anderen had ze alleen ‘gelijkmoedige welwillendheid’ over.²⁷⁵

Ze wilde permanent beschikbaar zijn voor Coenen en vond bezoek sowieso vermoeiend. Kennissen had ze alleen nodig om naar de bioscoop te gaan, want daar voelde ze zich alleen niet veilig.²⁷⁶ Coenen vond juist dat ze er vaker op uit moest gaan. Fietsen bijvoorbeeld, met een vriendin. Hij stelde zelfs voor een advertentie te zetten voor gezelschap. Dat zag

Clara beslist niet zitten: ‘Tenzij om eens te zien wat een vreemdsoortige, onwereldsche wezentjes dan op kwamen dagen. Maar ik verlang er niet naar... heusch niet. Ik zou toch alleen op mijn goede dagen met haar fietsen willen. Als ik het moeilijk heb, kan ik bijna niemands gezelschap verdragen. Het maakt me maar veel treuriger.’²⁷⁷ Dus bleef ze thuis zitten en ging alleen, bij hoge uitzondering, met Pasen een dagje naar Doorn met de zestien jaar oudere Lie Vrind.²⁷⁸

Lie Vrind was aangetrouwde familie van Bertha Klaver-Barendsen en was bezorgd om Bertha's nijpende financiën. Luite Klaver verkocht namelijk nog maar zelden schilderijen. Hij hechtte erg aan zijn werk en kon er moeilijk afscheid van nemen.²⁷⁹ De onderhandelingen met de firma Gevaert in Antwerpen over zijn fotografische uitvindingen hadden, ondanks de vele beloftes, nog steeds niet tot financiële resultaten geleid. Het gerucht dat de Klavers ‘schatrijk’ zouden worden kwam hun krediet in Hattem wél ten goede.²⁸⁰ Of juist niet: de schulden zetten Klavers verhouding met zijn vrouw Bertha onder druk.²⁸¹ In de zomer van 1934 bleek dat Luite Klaver de huur van 't Olde Spyker niet meer kon betalen.²⁸² Hij had dringend honderd gulden nodig. Lie en Gerard Vrind zetten een reddingsplan voor de ‘oude strijder’ op.²⁸³ Vrind zamelde geld in voor een jaar huur en betaalde dat rechtstreeks aan baron van Molecaten, zodat Luite Klaver het niet in zijn uitvindingen kon steken. Frans Coenen droeg 25 gulden bij aan het reddingsplan en kreeg in ruil daarvoor een schilderij van Klaver.²⁸⁴ Het reddingsplan was een goed idee, vond Clara: ‘Vader heeft zoo lange jaren stand gehouden op een post, die niet te houden was. Hij heeft wel iets van Don Quichotte. Ik wou zoo graag dat zijn dwaasheid het uithield tegen de harde wetten van het leven in. Deze dwaasheid is zoo pathëtisch.’²⁸⁵

Frans Coenen was gefascineerd door ‘maatschappelijk volstrekt onbruikbare’ types als Luite Klaver en Clara's zwager Hans van Onck. Hij kreeg met Van Onck te maken toen deze ook eens probeerde of hij een verkoopbaar verhaal kon schrijven.²⁸⁶ Clara's eigen verhouding tot Eveline en Hans van Onck stond grotendeels in het teken van financiën. Haar zwager was altijd op jacht naar geld, om zijn huwelijksellende te verlichten met een nieuwe woning, omdat hij gefraudeerd had of omdat hij ‘gewoon’ in de knoei zat.²⁸⁷ Het lukte de charmante en welbespraakte aartsleugenaar meestal wel geld los te krijgen van zijn ‘gymnasiumvrienden’, zelfs als hij niet echt in nood was.²⁸⁸ Clara leende hem uitsluitend reisgeld, want anders bleef Hans bij haar in Utrecht rondhangen. Hij probeerde zelfs te lenen bij de ‘brave’ Doyers en loog daar dat Lien uit wanhoop een zelfmoordpoging had gedaan.²⁸⁹ De perikelen van Lien en Hans waren voor Clara een bewijs dat het huwelijk een ‘allernaarste valstrik’ is ‘waar je als argeloos wild invliegt en vaster en vaster in verstrikt wordt.’ Ze verbaasde zich erover dat Lien zich ‘angstbarend’ goed voelde in een huwelijk dat gedoemd was te mislukken. Clara vond haar zuster onbegrijpelijk argeloos: ‘Ze ziet niet, dat Hans een catastrofe zou willen forceren, om los te komen.’²⁹⁰

In de nazomer van 1934 werd dan toch een echtscheiding in gang gezet. Lien kon,

zolang ze een getrouwde vrouw was, geen steun voor zichzelf en haar kinderen aanvragen. Ze nam een boekhandel en leesbibliotheek over in Schiebroek en kreeg f2000 voorschot op haar Doyer-erfenis. Dick en Clara moesten borg staan voor hun zuster. Clara vond het ‘niet bijster edelmoedig’ van de familie Doyer om hun daarvoor te laten opdraaien. Maar ze was blij dat de zaak voor de zekerheid op naam van Dick stond zodat Hans van Onck en Lien zelf er niets onbezonnens mee konden doen.²⁹¹

Hoewel Lien aanvankelijk heel enthousiast was, werd de Schiebroekse boekhandel geen succes.²⁹² In mei 1935 bood ze de zaak alweer te koop aan en wilde ze, tot Clara's opluchting, definitief scheiden. Terstond spoorde Clara naar Rotterdam om haar zuster bij te staan.²⁹³ Op 23 juli 1935 werd de scheiding uitgesproken en daarna leefde Lien van de steun, aangevuld met de verkoop van thee.²⁹⁴

‘De banden des bloeds lijken losjes gestrikt’

Zo'n twee keer per jaar logeerde Clara een nacht bij haar broer Dick en diens vrouw Ina Jonker in hun keurige ‘poppenhuis’ in Rotterdam, vlak bij de Kralingse plas.²⁹⁵ Ze raadde de schuchtere Ina aan vaak bij het water te gaan zitten en in de verte te kijken: ‘Ze zit altijd maar in dat kleine huis en vlakbij is deze wijde wereld.’²⁹⁶ Clara bewonderde haar broer om zijn grappige liefhebberijen, zoals het houden van bomen in potten: ‘In mijn kamertje stonden een kleine lariks en twee Amerikaanse eiken, uit

*Ina Klaver-Jonker, Dick Klaver en Clara Klaver in Rotterdam, 1934.
Collectie familie Klaver.*

Hattem meegenomen. Ze zijn nu bladerloos, maar Dick leeft in de illusie dat de lariks het heele huis van dennengeur vervult.²⁹⁷ Deze bomenliefde herinnerde Clara nog een beetje aan het broertje van vroeger. Ze vond het jammer dat Dick zo veranderd was, van een fantasievolle jongen die in kabouters geloofde, in een man die ‘de weg naar de meest banale werkelijkheid teruggevonden had’. Dick was, tot Clara’s afgrijzen, gefascineerd door ‘machines, motoren, snelheid, sport.’ Hij wilde ‘geld verdienen en een motor of een auto hebben, de TT races in Assen bezoeken enz. Hij leest nooit een boek behalve technische dingen.’²⁹⁸ Vroeger leek de manier waarop Dick Klaver in het leven stond, Clara nog wel benijdenswaard. Nu zou ze ‘voor niets ter wereld’ diens veiligheid meer willen.²⁹⁹

Clara lijkt niet erg vertrouwelijk te zijn geweest met haar familieleden in deze periode. Ze spraken meer over hun financiële sores dan over Clara’s persoonlijke leven. De Klavers wisten van haar vriendschap met Frans Coenen, maar hebben waarschijnlijk niet de diepte en intimiteit van hun relatie onderkend.³⁰⁰ Over haar schrijfwerk vertelde Clara wel het een en ander.³⁰¹ Het gezin Klaver, dat al zo vroeg uit elkaar was gevallen, was voor Clara nooit een hechte familie geweest, omdat zij ‘zoomaar mensen zijn... niet een vader en moeder en broers en zusters. De banden des bloeds lijken losjes gestrikt.’³⁰²

Ook in de familie Doyer was Clara een buitenbeentje, een positie waarin ze zich min of meer bewust had gemanoeuvreed.³⁰³ Vanaf de lente van 1934 werden de contacten wat aangehaald. Ook al met financiën als aanleiding, want er was een erfenis ophanden.³⁰⁴ In mei 1934 kreeg Clara haar nicht An Eggink-Doyer op bezoek. Ze gingen chique uit eten en Clara genoot van haar verhalen over ‘al die wonderlijke oude Doyers, dat het net was als de *Forsyte Saga*.’³⁰⁵ De toenadering van de Doyers viel samen met Clara’s eerste publicaties: ‘Je kunt je niet voorstellen hoe geweldig interessant zoo’n nette burgerfamilie het vindt een schrijfster... iemand van wie werkelijk een boek wordt uitgegeven... in haar geleerden te hebben. Mij kan nu veel vergeven worden, dat me zonder dat boek zwaar aangerekend zou zijn.’³⁰⁶ Clara wilde echter niet gaan logeren bij de Doyers, bang dat ze in de verleiding zou komen om geld te vragen.³⁰⁷ Ze wilde koste wat kost zelfstandig blijven.

In haar brieven aan Frans Coenen vergeleek Clara zichzelf voortdurend met haar familieleden. Ze wilde per se geen klaploper zijn zoals Hans van Onck en haar vader, en gaf iedere geleende gulden zo snel mogelijk terug.³⁰⁸ Ze wilde niet zo’n snob zijn als de Doyers, niet zo’n argeloos, slonzig moedertje als Eveline en niet zo’n ‘zoogenaamd gelukkige’ burger als Dick die nooit iemand zag.³⁰⁹ Frans Coenen ontmoette De Klavers en Doyers nooit persoonlijk, maar hij was dol op Clara’s gedetailleerde verhalen en leverde vaak (bevestigend) commentaar op haar visies en observaties. Hij beschouwde Clara’s soms vileine beschrijvingen van haar ‘schilderachtige’ familie als een toneelstuk vol dramatische scènes, een wonderlijk decor, waarin Clara voortdurend haar eigen plaats moest bepalen.³¹⁰ Door haar familie zo kritisch te portretteren schiep Clara voor

Frans Coenen een positief beeld van zichzelf als artistiek en vrijgevochten, maar ook betrouwbaar en eerlijk gevoelsmens.

Alie en Harry

Clara schreef Frans Coenen ook uitvoerig over Alie en Harry van Rijswijk. In het najaar van 1932 was dit koppel in haar leven gekomen. Van vriendschap was geen sprake, want ieder contact was beladen en zelden echt prettig voor Clara, maar ze ging deze kennissen ook niet uit de weg. Muzikant Harry van Rijswijk was uit Gorinchem naar Utrecht gekomen vanwege zijn vriendin, Alie, die als zangeres in variétés de kost verdiende. Volgens Clara was Alie ‘een heel knappe vrouw, het soort mooi dat het doet op het toneel. Iemand

Alie van Rijswijk, de zangeres die model stond voor Marcella uit Huisjes van kaarten (1938). Foto uit Herinneringen aan Clare Lennart (1975).

die je altijd dadelijk ziet in een drukke straat of in een volle zaal. Van dichtbij valt ze dan eigenlijk niet mee. Ik denk dat je de leegheid – ik zou willen zeggen de zielloosheid – ziet door dat voyante mooi heen. Ze heeft ook een leelijke, harde mond en een onaangename stem.’ Pinie, Alies dochttertje van een Joodse handelaar in ‘prikplanken’, was een schuchter, timide kind van een jaar of tien, dat in niets op haar moeder leek en dol op poezen was.³¹¹ Alie en Harry kregen in april 1935 een zontje. Clara ging op kraambezoek: ‘Hij was als alle baby’s. Nog wel griezellig, maar ik zei natuurlijk, dat hij vreselijk lief was. Ze zag er net als altijd uit. Ze voelde zich ook of er niets

gebeurd was. Als ik zoo’n klein kind moest hebben, zou ik voortdurend denken, dat het dood was gegaan. Als het stil was, zou ik aldoor moeten kijken, of het toch wel leefde. Ze zien er niet uit of ze al leven kunnen. Jonge poesen zijn veel weerbaarder.’³¹²

Deze wonderlijke familie woonde in een pension vol ‘onnette’ artiesten. Wim liet Clara met een angstig hart vertrekken naar dit ‘hol van verdorvenheid’, waar in alle betekenissen slordig geleeft werd.³¹³ Waarschijnlijk was Harry een oude kennis van Clara of van Wim. Ze had duidelijk meer sympathie voor hem dan voor Alie: ‘Hij heeft wel de statuur, maar bij lange na niet de innerlijke hardheid om zoo’n vrouw te regeren.’³¹⁴ Ze leende Harry meer dan eens behoorlijke bedragen.³¹⁵ Zo kreeg ze tot haar grote opluchting een tientje terug met de openhartige opmerking: ‘Anders kan ik nooit weer bij je aankloppen hè?’³¹⁶ Harry handelde wat in sigaren en Wim hielp hem met de verkoop.³¹⁷

Clara zag Alie en Pinie een keer of drie in de week en wandelde soms met hun hondje Teddy.³¹⁸ Ze had vooral een zwak voor Pinie. Het meisje kwam vaak langs om Engelse les bij Clara te nemen.³¹⁹ Meestal was Pinie op de vlucht voor het gescheld en geschreeuw

thuis.³²⁰ Clara ging soms met haar fietsen, maar hield wat afstand, want ze wist niet erg goed raad met Pinies adoratie.³²¹ Ze maakte zich zorgen om het opgroeiende meisje, dat geld van haar afbedelde voor een ‘zijden broek’ en weinig kritisch met allerhande jongemannen op stap ging.³²²

Alie irriteerde én fascineerde haar: ‘Het is jammer, dat ze altijd zoo groot wil doen. Ik zou wel graag eens naar waarheid over dat variétéleven hooren vertellen. Misschien kan ik er zelf de Dichtung uit ziften.’³²³ Alie had een subtiele manier om Clara te bekritisieren. De artieste, die dol was op zwierige kleding, kon Clara het gevoel geven dat ze er provinciaals, saai en slecht uitzag.³²⁴ Clara doorzag de jaloerse Alie wel, maar de ‘dagelijksche hatelijkheden’ vergiftigden haar toch. Ze verergerden Clara’s fundamentele onzekerheid over haar uiterlijk. Daardoor kwam haar oude straatangst terug: ‘Als ik niet even mijn wil ertoe zet om anders te doen, ga ik weer door stegen of ga ‘s avonds uit.’³²⁵ Toch bleef Clara contact met de Van Rijswijks houden, want Pinie zette soms koffie voor de huurders, zodat ze langer bij Frans Coenen in Amsterdam kon blijven.³²⁶

Al haar belevenissen met de Van Rijswijks, de gemakkelijke en de pijnlijke, sloeg Clara op in haar geheugen. Toen ze rond 1937 haar roman *Huisjes van kaarten* schreef, schilderde ze levensechte portretten van Harry, Alie en Pinie en noemde hen Buby, Marcella en Claartje Levisohn. Waar ze Buby en Claartje nog met enig mededogen schetste, beschreef ze Marcella met een venijn dat ze nooit had durven uiten tegen Alie.

Als in een burcht

In het najaar van 1933 boekte Clara de eerste substantiële financiële successen met haar schrijfwerk. Het was een goed moment om te stoppen met het verhuren van kamers en zich helemaal op het schrijven toe te leggen. Dat wilde Coenen graag, maar Clara sribbelde tegen. Ze durfde nog niet. Wél zette ze een eerste stap naar meer onafhankelijkheid door een huis te zoeken dat gemakkelijker te verhuren was. De aanleiding was even vreugdevol als akelig: Hoogstraten ging eind november 1933 weg en ze was bang zijn kamer niet meer te kunnen verhuren.³²⁷ Coenen vond het ‘een heldhaftig plan’, want hij vond Clara’s huis nogal sinister, ondanks het tuintje en het uitzicht op de fraaie kastanjebomen.³²⁸

De zoektocht naar het ideale huis was stressvol. Samen met ‘de meneer van het woningbureau’ bezocht Clara allerlei huizen in de Utrechtse binnenstad. Het nieuwe huis moest in een aardige straat liggen en voldoende kamers hebben.³²⁹ Na eindeloos overleg met Frans Coenen en Wim van den Boogaard, die soms tegengestelde visies hadden, huurde ze per 1 februari 1934 het bovenhuis Steenweg 33bis.³³⁰ In 1934 was de Steenweg net zo’n drukke winkelstraat als tegenwoordig. Het huis lag veel dichterbij het Centraal Station dan de Rembrandtkade; dat was handig voor studenten en voor de bezoeken van Frans Coenen. De kamer waar Clara zelf woonde, was heel licht en zonnig en er was een dak waar ze ‘s zomers buiten kon zitten. Een tweede pluspunt was de ‘groene tuin van niemand’ achter de Steenweg. Daar kon haar kat Rouska rondwalen.³³¹ Beneden het

huis was de fietsenstalling van meneer Rerink. Clara’s toegangsdeur zat achter een grote, halfronde poort, de zeventiende-eeuwse achteringang van stadskasteel Groenewoude. Bezoekers moesten flink aan die poort rammelen of erop bonzen. Dan kwam Clara met een geweldige sleutel haar vesting ontsluiten. Ze moesten even geduld hebben, want het was een ‘heele afstand’ van haar kamer tot die poort.³³²

Iedere ochtend om 7 uur maakte Clara de poort open en ‘s avonds vergrendelde ze die weer. Het gaf haar een veilig gevoel om zo voor de buitenwereld afgesloten te zijn. In *Huisjes van kaarten* speelt de poort een eigen rol: ‘Haar huis heeft, zoals dat een Hollands huis met enig zelfrespect betaamt, een eigen deur. Die is aan de zijkant, in de poort. Als nu ‘s avonds deze poort gesloten wordt met twee brede, groene deuren als van een boerenschuur, dan zit ze achter dubbele deuren als in een burcht. En ze glimlacht. Want dit is prettig, zo... zelf onbereikbaar... uit te zien op het prentenboek van de straat... van de wereld... van het leven.’³³³ Ook Frans Coenen genoot van de privacy die het huis hun bood: ‘De Steenweg 33bis is wel een zeer besloten kluis, als er geen commensalen in de buurt zwermen. Net een hofje, met dien discreten ingang.’³³⁴

Eigenlijk had Clara het liefst een huis betrokken dat door Frans Coenen voor haar gehuurd was, zodat ze zelf geen beslissingen hoefde te nemen. Ze was nerveus over de verhuizing en doodmoe van het gordijnen wassen en poetsen: ‘Wim vergelijkt me altijd met zijn vrouw en vindt me lang niet flink genoeg. Maar die verhuist ook bijna ieder jaar en heeft dus veel meer routine en ook wel meer hulp. Ik word wel eens mismoedig als ik altijd voor dom uitgescholden word, al weet ik wel dat hij het heelemaal niet kwaad meent.’³³⁵ Coenen hielp haar door mee te betalen aan matten en gordijnen en deze zelf uit te zoeken.³³⁶ Zo werd de Steenweg ook een beetje een ‘huis voor Frans’.³³⁷ Hij mopperde dat Clara weinig oog had voor inrichting en dat een interieur haar eigenlijk niets kon schelen. Haar eigen kamers waren inderdaad nogal armoedig en sfeerloos. Ze ademen geen intimiteit.³³⁸ Alleen de bloemen en de planten in de vensterbank interesseerden Clara. Ze kon haar laatste dubbeltje uitgeven aan anemonen en vond ‘iedere bloemkweker een verleiding’.³³⁹

Vriendelijke commensalen

De verhuizing naar de Steenweg was in financieel opzicht een succes. Haar kamers stonden nooit lang leeg.³⁴⁰ Clara verhuurde de eerste kamer aan de Griekse bontwerker Beiroon (of Bayron) Vourdidés. Hij kwam eind februari 1934, aanvankelijk samen met zijn verweduwd moeder, en bleef bij Clara wonen tot mei 1938.³⁴¹ ‘De Griek’ was halverwege de twintig en in vrijwel alle opzichten een ideale huurder: netjes, beleefd, de gewilligheid zelve en bovenal: Clara hoefde niet voor hem te koken. Nederlands eten vond hij ‘ontzettend griezelig... vooral groenten.’³⁴² Soms bezocht de hele familie moeder Vourdidés en was het huis vol ‘Grieken met schitterende tanden en schitterende, geplakte haren en heelemaal zoo iets schitterends over zich als van goedkope sieraden.’³⁴³

Vourdides' meisje woonde ongeveer bij Clara in.³⁴⁴ Het stel trad soms op met Griekse liederen.³⁴⁵ Een paar jaar later studeerde hij met een paar vrienden een Spaans variétnummer in.³⁴⁶ Meestal genoot ze wel van Vourdides' zang, vooral op trieste zondagmorgens: 'Het is net, of ik een grove en donkerder soort kanarie houd, daar in dat bovenkamertje. Ik vind het altijd wel een beetje verteederend, zoo'n menschenkind dat te pas en te onpas het hoogste lied uitgalmt. Soms denk je, of hij zichzelf zat is soms en een doek over de kop gooit. Hoe zal hij anders ooit ophouden? Maar hij zal wel slapen, net als een kanarie, zoodra het licht uit is.'³⁴⁷

Clara's favoriete commensaal was de student klassieke talen Annema, die vanaf april 1934 drie dagen in de week op de Steenweg sliep: 'Annema is werkelijk een aardige jongen. De aardigste, die ik nog had. Zoo welopgevoed, zoodat goede manieren tot iets meer dan aanhangsel geworden zijn.'³⁴⁸ Hij zat urenlang op een keukenstoel met haar te praten, terwijl ze aan het koken was.³⁴⁹ Met Annema en diens verloofde was Clara vertrouwelijker dan met haar andere huurders, toch liet ze nooit het achterste van haar tong zien en vertelde ze niets over haar schrijfwerk.³⁵⁰ Toen Annema ontdekte dat ze veel las, nodigde hij haar uit voor de uitvoering van de Griekse tragedie *Elektra* met Charlotte Köhler.³⁵¹ Hoewel Clara het gevoel had zich als hospita afzijdig te moeten houden, wilde en durfde ze niet te weigeren, ook al werd Frans Coenen jaloers.³⁵²

In totaal verdiende Clara ongeveer vijftig gulden per maand met haar pension. Een nieuwe huurder, Verheij, betaalde net als Vourdides een tientje huur, maar voor een tientje extra kookte Clara ook voor hem.³⁵³ Verheij kwam als eerstejaarsstudent geneeskunde, op 10 september 1934, voor de 'groentijd' en bleef een paar jaar.³⁵⁴ In tegenstelling tot de uithuizige Griek was de 'vreselijk vervelende' meneer Verheij vaak thuis.³⁵⁵ Dan voelde Clara zich een 'gekortwiekte vogel': 'Je kunt niet begrijpen, hoeveel lichter het me dadelijk voelen doet, als hij niet daarboven me huist. Ik begrijp zelf niet, waarom het mij zoo verblijdt, want hinderlijk lastig als Hoogstraten is hij heusch heelemaal niet. Maar het is zoo heerlijk de dagen voor jezelf te hebben. Het is net of zoo'n man boven je een heele dag in brokjes breekt.'³⁵⁶

Altijd voelde Clara de spanning tussen het 'vrij' willen zijn en de financiële noodzaak kamers te verhuren. Als Coenen op bezoek was, kon de frustratie over 'de heer boven' oplopen tot een hysterische huilbui. Haar laatste lege kamertje verhuurde ze dan ook niet: 'Dan zou ik altijd het gevoel gehad hebben dat er mensen in mijn huis waren. [...] Ik ben altijd zoo bang, dat meisjes bij je zullen willen zitten. En ik zou op z'n allerhoogst f2,50 per week ervoor gekregen hebben, misschien maar twee gulden.'³⁵⁷

De glorie des levens

Ondanks deze frustraties verlichtte de verhuizing naar de Steenweg Clara's neerslachtigheid. Mede dankzij het vele zonlicht in haar kamers knapte haar mentale gezondheid iets op. Een belangrijk voordeel: Frans Coenen kon vaker komen. Hij was

bijna iedere donderdag in Utrecht en bleef af en toe zelfs slapen. Het plezier om het nieuwe huis, de trots op het prille succes van haar fictie en de rust van haar verbeterde financiën waren minder belangrijk voor Clara's welbevinden dan het groeiende gevoel dat ze een speciale plek in Coenens leven had veroverd. Ze stond niet meer *naast*, maar *in* zijn leven, dacht ze.³⁵⁸ Frans Coenen vond dat ze een 'metamorfose' had doorgemaakt. Twee jaar daarvoor was Clara nog een melancholische, zwaartillende vrouw geweest. Nu zag ze er veel beter uit en beleefde onverwachts 'de glorie des levens'. Dat Klaartje 'het leven nog steeds niet begreep', nam Coenen maar op de koop toe.³⁵⁹

In februari 1935 verzuchtte Clara: 'Nu lijkt die tijd van de eerste brieven alweer lang geleden, hè? Het was toen wel heerlijk, zoo'n wonderlijke tegenstelling met de nare tijd ervoor. Maar toch is het eigenlijk nu nog veel wonderlijker heerlijk geworden, omdat je ook wel een beetje van mij bent gaan houden.'³⁶⁰ De brieven van Frans Coenen werden inderdaad warmer, persoonlijker ook.³⁶¹ Aanvankelijk was hij met opzet niet te bloemrijk en 'loslippig' in zijn attenties, bang iets te zeggen dat hij niet meende. Vanaf eind 1934 durfde Coenen complimenteuzer te zijn over Clara's 'allerplezierigste afwisseling van geest en stof, van intellectueel en materieel, ik bedoel eigenlijk van vrijen en praten. Jij bent zoo prettig te vinden voor 't een als voor 't ander. Je bent niet éézijdig en er is velerlei belangstelling in je voor beide gebieden.'³⁶² Het seksuele aspect van hun relatie werd minder belangrijk voor hem. Er waren heus wel 'kinderlijk bekoorlijker vrouwtjes' te vinden, maar die hadden niet Clara's achtergrond.³⁶³ Toch moest Clara zich niets in haar hoofd halen: 'Het bezwaart me heelemaal niet, lieve poes, dat je zoo aan mij hangt. Integendeel, ik voel 't als iets zachts en streelends en ben er dankbaar voor, maar... die dankbaarheid wordt niet grooter met de hevigheid van jouw gevoel evenmin als mijn genegenheid.'³⁶⁴

Coenen was vooral trots op Clara's beginnende succes als auteur en zag haar als 'geslaagd project': 'Ik hoor jouw proza als een aanhoudende muziek in mijn ooren, een heel bijzonder, zoet geluid, dat verteedert. En dan is er nog dat dankbaarheidsgevoel binnengeleid te worden in dat vreemde, heel andere leven waarvan ik zelf verrijkt word en 't gevoel krijg nieuwe, vreemde landen te bereizen, letterlijk verwijd te worden. Dat doe jij mij aan en dat maakt erkentelijk en verteederd tegelijk.'³⁶⁵

*Al wat ik doe krijgt een zekere kleurigheid als ik het kan delen met jou. Er zou niets aan zijn een boek te schrijven... zoo maar... voor mensen, die me niet schelen kunnen. En voor mezelf is het eigenlijk overbodig het te schrijven. Nu jij er bent is het wel aardig. Een ander zou een spreij voor je haken of kussens borduren. Ik schrijf nu phantasieën op.'*³⁶⁶